

IMRE MIHÁLY

A fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai

„[...] fundari ita Religionem Naturalem,
collustrari revelatam”.
Johann Jacob Scheuchzer

A Fazekas Mihály életművének új kiadására készülő munkálat részeként jelenik meg a *Studia Litteraria* tematikus lapszáma, amely sokoldalú kutatási tapasztalatokat felhasználva, láthatóan megújuló távlatokat keres választott tárgyához. Debreczeni Attila programtanulmánya jelöli ki ezt a szempontrendszert, amelyben jelentős szerepet kap a fiziko-teologizmus érvényesülése Fazekas életművében, de azt szélesebb kultúratudományi dimenzióban vizsgálja: a szerző munkásságában, a korszak irodalmában és kulturális kontextusában. Jelen értekezésünk – Szőnyi Benjáminra vonatkozó korábbi előtanulmányok után – ehhez a kutatói koncepcióhoz igazodva született. Célünk újragondolni a fiziko-teologizmus hazai recepcióját, tudománytörténeti és kultúratudományi jelentőségét demonstrálva szemléltetni azt a kulturális, irodalmi folyamatot, amely elvezet bennünket Fazekas életművének küszöbéhez és kortársainak munkásságához – természetesen figyelve az európai forrásokra és párhuzamokra is. Mindez más értelmezői távlatba helyezi az ide vezető folyamat képviselőit, kulturális központjait, dinamikáját, tudománytörténeti átalakulását; egymástól való időbeli távolságuk ellenére szemléleti azonosságuk vagy hasonlóságaik jobban kirajzolódnak. Bár a hazai fiziko-teologizmus szerzői, közvetítői, ha nem is tekintenek magukra oly tudatosan – amint az nyugat-európai kortársaiknál gyakran megfigyelhető –, hogy *valamely tudományos iskolának, alkotói csoportosulásnak tekintenék önmagukat*, önmeghatározásuk szándéka időről időre felbukkan.

1.

Szauder József 1970-es nagy tanulmánya helyezi el először a hazai tudományos gondolkozásban – pontosabban az irodalomtudományban – a fiziko-teologizmus fogalmát, jelentőségét. Már itt megbecsüléssel szól Szőnyi Benjáminról. Szauder úttörő, a kutatást azóta is meghatározó tudománytörténeti áttekintést végez, de elsősorban (szép)irodalmi szövegtípusokon vizsgálja a fiziko-teologizmus hatását, kegyességi-liturgikus forrásokat – Szőnyi Benjámin kivételével – nem von be gondolatmenetébe.¹

¹ SZAUDER JÓZSEF, *Az estve és Az álom keletkezése = Sz. J., Az estve és Az álom*, Bp., Szépirodalmi, 1970, 220–270.

Korábban a tudománytörténet (pontosabban a fizika története) foglalkozott a szaktudomány történeti fejlődésének vizsgálata során a fiziko-teologizmussal, de ez irodalmi forrásokat nem kutatott; tudományfogalma is sokkal inkább szekuláris tartalmú, nézőpontú volt, amelyben nem kapott árnyalt elemzést a fiziko-teologizmus teológiai, teológiatörténeti beágyazottsága, ami nélkül az viszont csak erősen redukáltan és torzán értelmezhető.² Szauder kutatásaira építve igen jelentős új eredményeket ért el Vörös Imre témamonográfiája, amely a további vizsgálatok alapját képezi.³ Ennek bevezetésében írja:

Nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy témánk *nem* a természettudományok története a felvilágosodás kori Magyarországon, épp ezért nem foglalkozunk például azzal, mikor, kik és milyen fizikai elméleteket tanítottak a korabeli oktatási intézményekben, s azzal sem, milyen szorosabb értelemben vett szakkönyvek jelentek meg a szóban forgó tudományok területén. Dolgozatunk tárgya *felvilágosodás kori írónknak, költőinknek az irodalmi alkotásokban tükröződő természetszemlélete*, ennek a szemléletnek a változásai, valamint – amikor ez lehetséges – annak megvizsgálása, *milyen szerepet játszott a természetszemlélet az írói-költői alkotások megformálásában*. Anyagunk így két fő pólus körül, két gondolkörben rendeződik el: egyik a természettudományoktól befolyásolt új világnézet az irodalomban való jelentkezése, a másik pedig a természet mint költői tárgy, motívum, stílus-elem a korszak irodalmában.⁴

Vörös Imre eredményeit méltányolva és elismerve, most változtatunk ezen az állásponton, s kifejezetten arra törekszünk, hogy a 18. században minél jobban megismerjük a fiziko-teologizmus hazai és nemzetközi tudománytörténeti forrásait, megjelenését az iskolai oktatásban, tudományos képzésben és műhelyekben, a források körét pedig kiterjesztjük – korántsem a teljesség igényével – a kéziratosságra is.⁵

A fiziko-teologizmus szemléletének egészen korai – mindeddig nem vizsgált –, magyar nyelvű megjelenését figyelhetjük meg Vári Mihály 1716-ban, Kolozsvárott

² M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története a XVIII. században: A fizika szaktudománnyá válik*, Bp., Akadémiai, 1964. Ennek a IV. fejezete érinti a fiziko-teologizmus kérdéskörét: *Magyar nyelvű fizikai (természettudományos) ismeretterjesztő irodalom a XVIII. sz. végén, illetve a XIX. sz. elején*, 425–467. Uő, *A magyarországi fizika története 1711-ig*, Bp., Akadémiai, 1961.

³ VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991.

⁴ Uo., 10. (kiemelés tőlem)

⁵ Ez a kiterjesztés ezúttal azonban alapvetően két meghatározó szellemi centrumra vonatkozik, ahol a fiziko-teologizmus erőteljesen hatott, nagy volt a kisugárzása, ahová számos szerzője, közvetítője – akár nyomtatott, akár kéziratossá műveivel, másolataival, tanulmányaival, könyvkultúrájával – szorosabban vagy lazábban kapcsolódott. Ez a két központ a Debreceni Református Kollégium és a Sárospataki Református Kollégium. Ennél tágabb körnek az átfogó vizsgálatát most nem vállaljuk, az a kutatás későbbi feladata.

megjelent halotti prédikációjában.⁶ A prédikáció szokatlan módon saját leányának temetésére készült, aki villámcsapás áldozata lett. A terjedelmes írás nagy részét természettudományos értekezés tölti ki, amely az égi jelenségek sajátosságait és a villám, villámcsapás keletkezését, hatásait mutatja be. Láthatóan itt is a kegyességi „gazdaműfa” – vagyis a halotti prédikáció – integrálja a természettudományos ismereteket. A fiziko-teologizmus érvrendszere még nem teljes összetettségében figyelhető meg, de alapvető jellemzői érzékelhetők. A szerző nyomtatott formában jelenti meg prédikációját, így azt *bizonyosan olvasmánynak is szánja*; azt viszont nem tudjuk, hogy mindebből mi hangzott el szóban. Láthatóan célja a természettudományos szakismertetek közzétevése, azok beépítése a kegyességi-liturgikus funkciójú szövegbe, ezt mutatja érvelése, bizonyításai, fogalomkészlete, bár itt láthatóan küzdelmet folytat a szaknyelv és terminológia adekvát magyar használatáért. (Idézeteink ezért a szokásosnál kissé terjedelmesebbek, de ennek a segítségével szeretnénk szemléltetni azt az erőfeszítést, amit a szerző végez gondolatrendszerének nyelvi és terminológiai megfogalmazására. Ez sokszor nehézkes és körülményes; érdemes megjegyezni, hogy – hasonló tárgyú – latin nyelvű disputációi esetében viszont precíz fogalomhasználattal és pontos, egyértelmű nyelvi megformálással találkozunk. Ami latin nyelven nagy hagyomány alapján kimunkált és tudományosan elfogadott volt, magyarul azért küzdelmet kellett folytatni.) A szakirodalmi hivatkozások is kisszámúak, mindössze H. Cardanus, G. Vico és R. Cartesius neve szerepel a tekintélyek között. (A természettudományos kontextusra, természetismeretre való hivatkozás – szakmai források, szerzők megnevezése, idézése – a későbbiek során fontos törekvése lesz az irányzat képviselőinek.)

Ennek az első fejezetnek a hosszadalmas címe mutatja látásmódját és módszerét. „Philosophia szerint való Elmélkedés, A' Tüzes Mennykőnek, és a' Tűz nélkül valónak

⁶ A szerző Debrecenben tanult, ahol tógátus deák, majd *contrascriba*, senior lett. 1683-tól a leideni egyetemen folytatta tanulmányait, itt 1684-ben és 1685-ben is disputált, 1685-ben doktori címet szerzett. (RMK III. 3296, *Theorema philosophicum De Natura & Modo praesentiae Rerum Intellectualium ductu viae Analyticae investigatum*, Lugduni Batavorum, Apud A. Elzevir, 1684; RMK III. 3354, *Disputatio Philosophica Inauguralis de Metallo Regio*, Lugduni Batavorum, Apud A. Elzevir, 1685.) Mindkét disputáció természettudományos érdeklődését bizonyítja. Hazatérése után többfelé lelkeszi állást töltött be, 1701-től tanár Debrecenben, majd pap Szatmáron, Nagykőrösön. 1702-ben disputált Debrecenben Stephanus Csapó Vári Mihály irányítása alatt, ami meg is jelent nyomtatásban: *Dissertatio Physico-Astronomiae, De Planetis*. (RMK II. 2102) Az értekezés fizikai, asztronómiai tárgyú, modern szakirodalmi ismereteket tartalmaz, táblázatokban mutatja be a bolygók és csillagok távolságát. A meg nem nevezett filozófustól származó, idézett mottó tudomány – tulajdonképpen természetismeret – és hit szoros kapcsolatára utal, amely a fiziko-teologizmus meghatározó alapgondolata. „Quidam Philosophorum dixit: Oculos eam ob causam praecipue hominibus datos esse, ut conspectis Sideribus, & certissimis siderum motibus, duces essent ad agnitionem Dei.” – Kiváltképpen azért kaptak az emberek (u.i. a tudomány emberei!) szemeket, hogy a csillagok vizsgálásával, és a csillagok mozgásának legbiztosabb ismeretével az Isten ismeretéhez vezetőkhöz legyenek. Látjuk majd a későbbiekben, ez a *theologia naturalis* és *theologia revelata* kettősségét, ugyanakkor azonosságát fogalmazza meg. Az értekezésben nyilván alapvetően Vári Mihály gondolatait kell keresnünk. Mindhárom latin disputáció bizonyíthatóan formálta Vári magyar nyelvű prédikációjának szemléletét: *Thabera: Az-az Istennek olyan Meggyulladott Tüze, mellyet az Égből hirtelen bótátott [...] Vári Kristinára, Kolozsvár, Telegdi Pap Sámuel, 1716.*

Természetiről: ismét, a' sűrű Felhők közzül alá-lövellett sebes Égő-lángnak, azt elő-állító s' tévő okairól, és szempillantásban el-rontó s' meg-ölő Munkájiról." Az érzékszerveken túli megismerés fontosságát és lehetőségét hangoztatja, amely a törvényszerűségek felismeréséhez vezet el, ebben a *lombikokban szerzett kísérleti tapasztalatokat* is felhasználja. Ez a fejezet természettudományos látásmóddal keres magyarázatot fizikai, légköri és meteorológiai jelenségekre, a mikro és makro világ együttes értelmezésével; a „Természet Oskolája” szerint próbálja értelmezni tárgyát, amiben meghatározó szerepet játszik a természeti törvények ismerete és a *megismerésből táplálkozó, szüntelenül átérzett gyönyörűség, öröm*. Még el is marasztalja azokat, akik csak tudatlan bámulással tekintenek a világra: „tunyaságnak itéli meg-elégedni azokon való bámuló tsudálkozással”.

A' Mellyek mi felettünk az Egekben helyheztetve vannak, és a' mi szemeknek közlő-ától látása által meg-visgálása alá nem vonattathatnak, azok tőlünk első tekintettel meg-tudhatatlan okokból származtattak látszanak. De a' serény vizsgálódó Emberi Értelem, bizonyos és mindenütt azon gyakorlásban tapasztalt Törvényeit, a' körülöttünk lévő földi dolgoknak mozgásoknak, és azok által eredő minden azon nemű matériáknak különbségeit általhatván; tunyaságnak itéli meg-elégedni azokon való bámuló tsudálkozással; hanem az érzékenységek által valósággal elejibe tétetett *akármely világi dolgoknak állatjának, és tselekedésre határozatásának szerző okait fel-keresi*: semmi el-tsüggedéstől abban azért nem félvén, hogy néki tiszta világos magvai (:principiumi:) vannak, a' mellyeknek régulák szerint együvé való járulásokból, futásokból, és mintegy öszve-czimborálásokból kell ki-tsirázni minden matérián épült, és azt fundamentomúl magokban foglaló Nap alatt, és Nap körül lévő valóságoknak: Így azoknak-is természeteket, a' mellyek mi felettünk az Egeknek tartományikban és a' Napnak, Hóldnak és Tsillagoknak megyéjükben magokkal edgyütt ki-mutatattak, fel-fejtegetéssel ki-nyomozza, és azoknak illetéssel minket érdeklő útjait maga előtt úgy le-rajzolja, hogy *azokról világos tudományt, és bizonyos esméretet, ötet szüntelen gyönyörködtető kintsül*, magának szerez. Innen vagyon, és ezek szerint, hogy bizvást nyúl magyarázatjához a' Páráknak, Gőzölgéseknek, Ködöknek, Felhőknek, Szeleknek, Szélvészeknek, Villámásoknak, Menyörgéseknek, Menyütő-köveknek, sebes Tűz-láng alá-löveltetéseknak, Gyulasztó fényességeknek, azok által való szörnyű hirtelen más elejekbe vettetett testeknek meg-rontatásoknak; mellyeknek eredetekről és foganttatásokról, magok ki-mutatásoknak lehető módjaikról, tégyünk mi is most világosításra való szólást. Mindeneknek előtte, ezeknek rendes megértésekre, meg kell jegyeznünk, hogy a' Napnak olyan, minden ide alá való földi dolgokra el-ható tselekvése van, hogy az egész Nap a' Földnek néki ellenébe tétetett részére, az ő sugarival, és melegítő szikrázásival sütvén, a' földi temérdek dolgoknak *pórusin*, részetskéji közt lévő hézagotskájain folyini szüntelenül szokott *subtilis materiát*, látható világnak lelkét, annyira fel-indítja,

hogy az-is azon földi dolgoknak igen apró részeit úgy meg-ingatja, hogy a' mellyek azok közzül felette kitsinyek, és olyan szegüek, vagy olyan tájon valók, hogy a' mellettek valóktól nem nehezen el-választhassanak, azok miatt idestova oszlojanak, és a' levegő-égben fel-veretessenek; azon formán, mint mikor a' por fel-mégyen a' földről, ha tsak valamelly útonjáró lábaival verdesi is: Így ezeket-is, annak külön való részetskéji nagyobbak és sulyosabbak lévén ezeknél a' fulánkosoknál, mellyekről szólunk, és gondoljuk meg, magunkkal minden villongás nélkül el-hitetvén, hogy ezek igen apró mosralékokskák, Deákul *particulák* azok, mellyeket Párázatoknak és Gözölgéseknek hívunk, és a' mellyek ezekből szerkesztetnek egybe, mert mások egyebek semmi rend-béliek nem taláttatnak, a' mellyek olyan könnyen azoktól a' földi temérde-ségektől, mellyekbe elegyedve vóltak, el-szakasztathassanak: mellyekre nézve ezek között illyen külömbséget vegyünk eszünkbe, hogy a' Párázatok nyirkosak, vagy vizenyős nedvességüek, a' minthogy többire olyan mennyiségüek, olyan szegüek, olyan simák, és sikok ezeknek részetskéjik, mint a' Viznek; a Gözölgések pedig szárazok, tüzes s' könnyen meg-gyuladható aszszúságúak, mint az égett bor, és egyéb Lombikokon vett vékony lángos *spiritusok*, mivel olyan szegü aprólék részekből állanak, mellyek nem valami egy régula szerint valók, vagy nem egy mértékhez szabattattak, egymással egyenlőség nélkül valók. [...] Ezek a' Napnak jelen voltától, és hasonló bizonyos okoktól fel-vitetett, fel-verettetett Párázatok és el-áradott Gözölgéseknek meg-gyülések, adnak eredetet mi-felettünk az Égnek Nap alatt lévő tágasságiban eső, és tartományiban termő, és onnét reánk e' Földnek színére sokféle formában alá származó valóságoknak: nevezetesen a' *Szeleknék*, mellyek hogy nem egyebek légyenek, hanem széllyel futozásra, és el-terjedésre fel-indittatott Párázatok; mellyek nyomattatván-ki az öszve-szorittatásoknak helyéről, másba, hol szabadabban tétova omolhassanak, által vitetteknek.⁷

A szivárvány leírására és értelmezésére is – ugyan csak nehezen felismerhetően – vállalkozik, bár nyelvi és fogalmilag is roppant körülményesen és nehézkesen.⁸

⁷ VÁRI, *Thabera, i. m.*, 1–2, 4. (kiemelés tőlem)

⁸ „mihelyt a' meg-jegyezhetőképen tiszta Égnél, a' benne lévő Gözök kissebbé léznek, által-látszók, azonnal ha a' Földnek színéjig alá-szállanak, Ködöknek hivattatnak, ha pedig az Égben maradnak fel-függesztette, Felhőknek szoktak neveztetni: és meg kell jegyezni, hogy midőn azoknak repdesések meg-lassúdnak, és azoknak részetskéjik mellyekből állanak, egymáshoz oly közel vannak, hogy egymást érijék, azok egybe kaptsolódnak, és külömböző rakásokba takarodnak, mellyek mint meg-annyi Viznek tsepjei, vagy Égnek pihéi, honnan van, hogy akkor ezek a' Gözök a' tiszta Égnél kissebbé léznek által-látszók: ugyan-is, midőn egymástól valójába, el-választatva az *Aërbe* idestova hányattatnak, a' Világosság sugárinak által-menését nem-igen akadályozhatják, de egybe verettette meg-lehet: Mert jól-lehet a' Viznek tsepjei, és a' Jégnek szálai, mellyekből öszve szerkesztette állanak, által-látszók légyenek; mindazáltal, midőn azoknak egyenként való kölső színek egynéhány Verőfényeket vissza-fordíthatnak, könnyen oly számos külső színek ott elől-fordulnak, hogy mind, a-vagy többire, mind a' Verőfényeket másuva vissza-fordíthassák.” *Uo.*, 5.

(Megjegyzendő, hogy a szivárvány egyik legkedveltebb és gyakori tárgya volt a fiziko-teologizmus természetleírásainak, Szőnyi Benjámint többször is kedvét leli fizikai-optikai [refractio] értelmezésében és szépségének ünneplésében, önálló fejezete a *Gyermekek Fisikájának, az Istennek Trombitája* is részletezi.)

A légköri mikro- és makrojelenések – főként a szél jellemzőinek – szemléltetésére még egy kísérleti eszközt is bemutat részletesen, ez az *Aeolipyla*, vagy szélkapu, amelynek működése hasonlít a sebes, erős szél természetéhez.⁹ A felhők, ködök, hó, eső, mennydörgés, villámlás és a kő-eső leírása következik, hasonló aprólékos módon, amelynek nyelvezete, fogalomkészlete – változó eredménnyel – küszködik a szaktudományos igénnyel.¹⁰ Mindezek után részletezi a lányát ért villámcsapást és annak pusztító hatását

⁹ „mellyek [a szelek] nem egyebek légyenek, hanem szélyvel futozásra, és el-terjedésre fel-indítottat Párázatok, mellyek nyomattatván-ki az ő öszve-szorittatásoknak helyéről, másba, hol szabadabban této-va omolhassanak, által vitettetnek: meg tetszik nyilvánóságosan avagytsak a' szél kapukból [...] mellyek olyan Rézből, vagy egyéb afféle matériából álló kerekded edények, golyóbisok, egészen belől üregek, és minden felől bé-tsináltattak, mellyeknek tsak egy felől való valami kisded nyílások lévén, azokon sebes és nagy hatható szél jő-ki, mikor két vagy három iczczényi vizet beléjük töltvén, nagyobb részekben *Aëren* kívül semmi benne nem lévén, és erős tüzzel hevíteni kezdjük, mellyet nem tselekeszik egyé, hanem a' hévség által Párává vált, és apró részetskéjében egymástól külön hánykódó *Víz*.” *Uo.*

¹⁰ „Származnak az eddig számban forgott Földnek Füstölgésiből, vagy fel-gőzölgő Párázatiból, az Égnek retentő *Háborúji*, nem egyátalában ugyan, hanem a' Felhőknek, mellyek azokból támadtak, közbenvetések, és sok képpen való viszontagságoknak erős ki-ütések által. Ugyan-is, mikor azok már Párázatokká változnak, a' meg-olvadást, és ritkulást szerző ok által, olykor léssen ez, hogy egészen egyszersmind hirtelen való rohanással a' magassan való levegéseknek helyéről le-szakadnak, annyira, hogy minden alattok lévő *Aërt*, éltető eget, hatalmas erővel előttek elébb hajtsanak, abból tengeri, vagy szárazon való *Szelet* teremtsenek, a' melly ha nem sokáig tart is, de igen munkás ostromlással forduló lehet, és szokott lenni, mivel nyilvánvaló-képen hasonló a' hegynek magasságáról a' völgy felé rohanó köhöz: és annak hives hidegsége bizonyosan mutattya, hogy *Felhők* portájáról való [...] Mikor pedig sok számos *felhők* táblázatok formájára, egymás felett, és egymásra feküve vannak, olykor meg-esik, hogy a' felsőbbek sebes zuhanással az alsóbbakra rohanjanak, minthogy a' természetnek soha meg nem szűnő, sokféle nyughatatlan munkalkodásai szerint történik, hogy a' felső vigályos, és igen ki-terjett *Havatskából* álló *Fellegen* fellyül, melegebbske *Aër* találkozzék által menni, mint az alsóbban, amelly melegebbske *Aër* lassan-lassan azt a' felső *Felhőt* meg-sűrítvén, és súlyosabbá tévén, azok az ő részei közzül a' mellyek leg-felsőbbek, első legyének a' le-szakadásban, és másokat, mellyek mellyek útjukban elejikke akadnak s fordulnak, helyekből le-borítsanak, és magokkal együtt le-indítsanak, mind a' sok rendben lévő egyszersmind az alsó *Felhőre* alá-omoljanak, melly nagy harsogást, és tartóztatva és egymás után való erős *Dörgést* szerez. [...] Mikor pedig a' két, vagy több *felhők* között lévő üregben meg-szaporodott kénköves, és igen vékony meleg *Gőzölgések* találtnak, a' felsőbb *Felhő* oly tsendesen le-nem szakadhat, hogy a' közbe vettett *Levegő-égnek* kényszerítése miatt azok meg ne gyuladjanak, és sebesen ki-lövődő lángozást ne mutassanak, mellyet *Villámásnak* hívunk, és így illetén gyuladásokat láthatunk a' mi felettünk még akkor is, mikor semmi *Dörgés* az Égből nem hallattatik. Mikor pedig az egész tellyes felső *Felhő* elégséges sebességgel az alatta-valóra alá-szakad, és a' kettő között való tágasságban bővséges kormos, enyves, salétromos és kénköves, könnyen meg-gyuladható *Gőz* szorítottatik, azonnal valamely nyíláson, a' hol az alsó *Fellegen* része, valamely *Föld* színétől fel-felé nyúló testnek ellent-állása, vagy egyéb bé-fordulható ok miatt meg-gyengül, a' lángozó tüzzé vált *Füstnek* ereje nagy ropogással magát ki-üti, és vékony vagy temérdek, által-ható vagy el-szélesztő, rontó vagy égető *Menykövé* léssen, mellynek temérdekebb és szívósabb földi részeiből, gyakorta iszonyú erős *Kő* forrad egybe, melly a' lángozó tüzes *Párázattal* együtt ki-vettvén, akármely elejibe fordult testet meg-ront, vagy szélyvel hány, és élő lelkes állatot, vagy emeberi akármely személyt egy szempillantásban e' világból ki-vegez, és akkor leg-tulajdonabb-képen mondatik *Menyütő-kőnek*.” *Uo.*, 7–10.

a ruházatára, testére. A villámot ugyan józan ésszel (a „Természet Oskolájában”) megérthetjük és leírhatjuk, azonban elhárítása, elkerülése csak a „Kegyelem Oskolájában” elmondott imádságoktól, könyörgésektől remélhető: „Mivel azért e’ Mennykő által-való meg-üttetésnek el-kerülésének semmi természetbéli útját nem hagyta a’ Teremtő az embernek, a *kegyelem szerint*, méltó, hogy keresse mindenikünk áitatos, ez ítélethez alkalmaztatott Imádságokkal, és ez ítélet felől való józan és szent elmélkedésekkel”.¹¹ A két rövidebb, záró fejezet ezért tartalmaz buzgó könyörgéseket és imádságokat, amelyek immár kizárólag a homiletika és imádság nyelvét beszélnek a bibliai hermeneutika eszközeivel.

A kutatás következő csomópontja Verestói György prédikációs műveinek a vizsgálata volt, ennek során Németh S. Katalin és Kibédi Varga Áron tanulmányai hoztak új eredményeket, de inkább a halotti prédikáció 18. századi retorikatörténeti jellemzőire koncentráltak, a szerző műveinek fiziko-teológiával való kapcsolatait alig érintették.¹² Szilágyi Ferenc főként a 18. század utolsó harmadában igyekezett áttekinteni a vonatkozó forrásokat, szerzőket; először ő vonta be a fiziko-teológia szerzői közé P.(álóczi) Horváth Györgyöt.¹³ Szilágyi tanulmánya Segesvári István Derham-fordítása felől „néz vissza” a 18. századi előzményekre, főként az angol szerzőket regisztrálja, majd a Csokonai-kortársak között keresi a nyomtatott művekben fellelhető párhuzamokat. Farkas Wellmann Éva kismonográfiája Verestói egész életművét célozta meg, amelyben – megállapítása szerint – jelentős helyet kapott a fiziko-teologizmus szemléletének érvényesülése.¹⁴ Lengyel Réka erősen vitatta a kismonográfiáról írott recenziójában a fiziko-teologizmus érvényesülését a Verestói-életműben, részben nem tartotta azt valóban jellemzőnek, másrészt álláspontja szerint ez az irányzat ekkor még Magyarországon nem hat, csak a század második felétől, még inkább harmadik harmadától mutatható ki.¹⁵

¹¹ *Uo.*, 15–16.

¹² NÉMETH S. Katalin, *Magyar orátor a 18. században*, It, 1984/4, 855–888. Szinte egyáltalán nem érzékeli Verestóinál a fiziko-teologizmus jelenlétét, jelentőségét. Uő, *Verestóiról – másként = Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. SZILÁGYI Márton et al., Bp., Ráció, 2007, 314–322; KIBÉDI VARGA Áron, *Verestói György és a halotti beszéd* = K. V. Á., *Szavak, világok*, Pécs, Jelenkor, 1998, 197–205; Uő, *A halotti beszéd pragmatikája Verestói György kapcsán = A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. JANKOVICS József et al., Bp. – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság-Scriptum, 1998, II, 786–793.

¹³ SZILÁGYI Ferenc, *Fiziko-teológia a XVIII. századi hazai irodalomban = A magyar művelődés és a kereszténység, i. m.*, II, 794–803.

¹⁴ FARKAS WELLMANN Éva, *Irodalom és közönsége a XVIII. században: Verestói György munkássága*, Bp., Gondolat, 2013.

¹⁵ „Farkas Wellmann csupán egy eszmei áramlathoz köti a tudós prédikátort, a fizikoteologizmushoz, s annak egyik legismertebb képviselője, William Derham működéséhez, de a két életmű között nem mutat ki közvetlen kapcsolatot. Véleményünk szerint, mivel Verestóinál szinte egyáltalán nem fordul elő a fizikoteológusok alapvető kijelentése, miszerint a teremtett világot azért kell tudományos alaposággal megismerni, hogy ezáltal még nyilvánvalóbbá váljék a Teremtő létezése, szerepe a világ létrejöttében és működésében, esetében *szerencsésebb volna teológiai racionalizmusról beszélni*, s minél teljesebben feltárni, mely korábban élt és mely kortárs gondolkodók hatottak rá.” LENGYEL Réka, *Farkas Wellmann Éva: Irodalom és közönsége a XVIII. században. Verestói György munkássága*, It, 2015/1, 93. (kiemelés tő-

Farkas Wellmann értekezésének egyik legjelentősebb, sok újdonságot hozó része a *Fiziko-teológiai elemek Verestói György orációiban* című fejezet. Az 1735-ben, Lázár Anna felett elmondott – *Az égnek útjáról* című – oráció a fiziko-teologizmus egyik legelső hazai, magyar nyelvű megszólaltatása, így vizsgálata kiemelt jelentőséggel rendelkezik. A fiziko-teologizmus hazai recepciójának az első korszaka még megíratlan, mind az eszme-, mind az irodalomtörténet számára egyaránt. Verestói orációja az ég felé vezető út mérhetetlenségét kívánja szemléltetni az experimentális tudományok módszereinek felhasználásával. A csillagok távolságának táblázatba foglalása és értelmezése tisztán a természettudományok nyelvét beszéli, amint a kilőtt ágyúgolyóbis sebessége is a mérhetetlen távolságot szemlélteti, hiszen 25 év alatt érkezne el a Napba, a Saturnushoz pedig 700 000 év alatt jutna el!¹⁶ Az elbeszélés mindennek a nagy-szerűségét és hihetlenségét nyomatékosítja, igyekszik nyelvileg közvetíthetővé tenni. Azonban folyamatosan érzékelhető a kétely a nyelv elégséges voltára nézve, ezt a szakadatlan aposztrophék, zsúfolt exclamatiók, halmozott dubitatiós alakzatok jelzik. Ez a gondolatmenet nagyon hasonlít a barokk elmélkedésirodalom örökkévalóság ábrázolásainak eljárásaira, amelyet Malomfalvi György és Szentgyörgyi Gergely már a 17. század közepén kiemelkedő művészi-gondolati erővel, nagy hatékonysággal alkalmazott. Ott az örökkévalóság (aeternitas, Ewigkeit) még elsősorban *időbeliséget*

lem) Lengyel Réka egy későbbi tanulmányában később is megismétli véleményét. Itt is a 18. század közepére, inkább harmadik harmadára datálja a fiziko-teologizmus megjelenését, és vitatja (Derham) hatását Verestóiira, inkább teológiai racionalizmust emleget helyette. (*A világoosság a tudomány: A felvilágosodás mint módszer Verestói György halotti beszédeiben = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2016, 315–329.) Azonban tudjuk, hogy Verestói már az 1720-as években, hollandiai peregrinációja során biztosan találkozott a fiziko-teologizmus képviselőivel, irodalmával, látásmódjával, Franeker annak egyik központja volt. Aligha vonható kétségbe, hogy ez érvényesül prédikációiban is, bár név szerint nem emlegeti forrásai között Derhamet, azonban a fiziko-teologizmusra jellemző szemlélet számos korabeli – bár meg nem nevezett – szerzőhöz köthető. Abban viszont igaza van Lengyel Rékának, hogy alaposabban fel kellene tárni Verestói műveltségének forrásait, olvasmányait, szellemi kapcsolatrendszerét.

¹⁶ „Vallyon nem tsudálatos dolgokat beszéllek-é én mostan előttetek, Szomorú Hallgatóim! és vallyon nem hosszú út-é az ég felé vezető út, úgymint a' mély nem száz, nem ezer, hanem sok ezerni ezer, sőt ezerszerre való ezer Mért-földeket foglal magában.” Ismerteti Cassinus és Hugenius álláspontját, amely szerint a planéták és a Nap, valamint az állócsillagok sokkal messzebb vannak, mint azt Tycho Brache feltételezte, ezt a feltételezést a matematika cáfolta meg; el is marasztalja a dán csillagászt, mivel kisebbnek gondolja a mindenséget a valóságosnál, ezzel pedig Isten végtelen teremtő erejét lebecsüli: „Tycho Brache [...] szánt szándékkal kívánta rövid mértékre szorítani a Planétáknak és a' Napnak, kíváltképpen az Állandó Tsillagoknak e' Földtől való Távól-Léteket, hogy annál hitelesb dolgot terjeszthetne Világ eleibe, de mikor így akarná rövid mértékre szorítani e' nagy világot, ő is meg-szorítaték a' Mathematicai Igazságnak erejétől, és nem tselekedheté azt, hogy az említett Égi nagy Testeket e' Földhöz igen közel tégye. [...] De mindazáltal a' mái értelmes Ég mérő Böltsek [...] nem felette tartják tilalmas dolognak az ISTENNEK Munkáit felette igen nagyoknak gondolni, e' számvetését Tycho Brachénak, kivált az Állandó Tsillagokra nézve, helybe nem hagyják: azt hányván ő nékie [...] szemeire, hogy ő a' Természetnek rende ellen e' Nagy Világból Kis Világot akar tsinálni, és azt szántsándékkal kívánta kitsiníteni, a' mit az Isten a' maga Mindenható nagyságát mutatni akarván, Nagyja teremtett.” VERESTÓI György, *Holtakkal való barátság*, Kolozsvár, Református Kollégium, 1783, 179.

jelentett, amelynek a feloldhatatlan ellentétét a földi tempus és a túlvilági aeternitas különbsége, vagy fölfoghatatlan egysége adta.¹⁷ A Balog György felett 1735-ben elmondott búcsúztató ugyancsak az időbeliség: a szempillantás és az örök szempillantás, vagyis az örökkévalóság értelmezése. (336–342.) Mi lehet az időnek legkisebb részecskéje és a legnagyobb kiterjedése? A legkisebb az *atomus temporis*, az *Időnek atomussa*, az Időnek legkisebb részecskéje, a legnagyobb pedig az örökkévalóság, amely azonban „a Jézus Kristusnak Scholájában tsak egy szempillantásig” tart. Itt a temporalitás és a térbeliség legkisebb osztható részeként értelmezi az atomus kifejezést, ami azonban radikális átértelmezést kap a bibliai hermeneutika erőterében. Látványosan érvényesül a kettős nyelvhasználat: a természettudományos-filozófiai diskurzus és a tropológikus, anagógikus jelentést teremtő bibliai hermeneutikáé.

Ugyanennek az örökkévalóság fogalomnak most a „térbeliesülését” figyelhetjük meg, aminek a 17. században már voltak előzetes formái, elegendő, ha csak Blaise Pascalra gondolunk. Verestói az örökkévalóság borzongató térbeli jellemzőivel – a végtelen tér dilemmáival – folytat küzdelmet, tölti el ámulattal és lelkesedéssel, de szorongással is. Eddigi diadalmas, a teremtés nagyszerűségét ünneplő, csodálatot jelentő fiziko-teologikus gondolatmenete visszaborzad saját – és a természettudományok által közvetített – logikájától. Ugyanis Fridericus van Leenhoff könyvecskéjéé idézi: „a’ki Belga nyelven egy Könyvetskét írván, a’ban álnok Vipera Elméjével láttatott kétségbe hozni, sőt tagadni is, mind azokat, valamelyeket a’ Szent Írásban olvasunk a Mennyei Paraditsomról.” Leenhoff bűnös szkepszisének az a forrása, ha a kilőtt ágyúgolyóbis 700 000 esztendeig is alig érné el a Saturnust (amely még mérhetetlen messze van a Harmadik Éghez, vagy Mennyei paradicsomhoz), „a’ Kristus Jésusnak Mennybe menetelétől fogva még eddig tsak két ezer esztendőök sem töltenek-el, végezetre álnok szavaival ilyen botránkozató Követ vét elejekbe az Embereknek: *Hát mit kell gondolni a’ Kristus Jésusnak Mennybe Menetele felől?*” Kettős beszéd viszi tovább a gondolatmenetet: részben még mindig az experimentális tudományok értekező nyelvén keres újabb bizonyosságot a hazug kétely ellen. „Szabad légyen e’ dolgot meg világosítanom e’ világban lévő leg-világosb látható dologgal, úgymint magával a’ Világossággal.” Ez nem más, mint a fény fizikai jelensége, amelynek lehetséges sebességét vizsgálja Verestói. Cartesiussal ellentétben Romerus (Olaf Römer dán csillagászról van szó) véleményét fogadja el, aki a Jupiter holdjainak mozgását tanulmányozva határozta meg a fény sebességét (ami tudvalevőleg „egy első minutának 60-ik részecskéjén

¹⁷ A kérdéskör beható, átfogó vizsgálatát végezte Meszesán Mária, „*Ki nem kezdődik, nem végződik soha*”: az örökkévalóság barokk kifejezési formái a 17. századi magyar nyelvű meditációs irodalomban c. doktori értekezésében (2010). MESZESÁN Mária, *Elmélkedések emblémákról: Az örökkévalóság ábrázata Malomfalvay Gergely írása kapcsán = Nyolcszáz esztendőös a ferences rend: Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*, szerk. MEDGYESY Norbert, ÖTVÖS István, ÖZE Sándor, Bp., Írott Szó – Magyar Napló, 2013, II, 948–960; Uő, *Idő és időtlenség mint tél és nyár Mihálykó Jánosnak az örökkévalóságról szóló írásában*, EtSz, 2011/1, 65–93; Uő, *Topológia és tropológia elhajlásai, avagy halál és élet retorikája Madarász Márton elmélkedésében*, EtSz, 2010/2, 3–32.

leg-alábbis 80 400 Német Mért Földekig magát hosszúra ki-terjeszthesse”: ezt a kíséreltet Verestói precízen le is írja. Azonban már ez sem ad megnyugvást, ez sem lehet magyarázat arra: „melly az Ég felé vezető útnak hosszú voltát a’ Kristus Jésusnak Mennybe menetelével tökéletesen meg-egyezteti; és egyszersmind a’ Halállal szembe szálló híveket is bizonyossá teszi arról, hogy ámbár hosszú legyen is az Égnek Útja, még-is mindazáltal az ő Lelkek a’melly napon a’ Testnek Sátorából ki-költözik, ugyan azon a’ napon a’ Mennyei Paraditsomba bé-repül.” Ez már azonban nem a természetnek Scholájában feltalálható, hanem csak a Kegyelemnek Scholájában, a kettőt egymástól elválasztja Verestói, sőt szembeállítja azokat: „Bé-mégyek már a’ Kegyelemnek Scholájába, és ott is fel-keresem az Ég felé vezető Utat. Látom pedig már itt az Isten Beszédének tükörében, hogy a’ Természetnek Scholájában fel-található Alázatosság, melyet annyira meg-dítsérék, nem igaz Alázatosság, hanem tsak külső tsalárd szín-nel tündöklő vétek [...], a’ melly a’ Természetnek Scholájában találtatik fel, és a’ melly az áll-ortzás Kép-mutatással, mint testvér Atyjafiával, mindenkor együtt születik és nevededik.” Erről azonban már nem „oratori módon, hanem mint Kegyelemnek Scholájában tanult emberhez illik, *Apostoli beszédekkel szólítsalak-meg titeket*”. Ez már csak a bibliai hermeneutika nyelvén – az apostoli beszédekkel – mondható el: a továbbiakban ezt használja az exegéta Verestói. A Szentírás részletes exegézisét végzi, amelyhez érvényesíti a quatuor sensus szemantikai apparátusát, amely a litteralis, allegorikus, tropologikus és anagogikus módszereket váltogatja hatékonyan az ég felé vezető út értelmezéséhez, az üdvösséghez. Természetes, hogy bibliai locusok újabb és újabb sorozata fonja az értelmet, amelynek csúcsán ott áll a locus classicus megfellebbezhetetlen hermeneutikai igazságával, János 14,6: Én vagyok az Út, az Igazság és az Élet. Előző impozáns, tudományos diskurzusban megformált eredményeit most visszaveszi Verestói:

Oh vajha az én hitemnek szemeivel néznék meg magokat az Emberek, a’ kik a’ magok Erejeket *nagyító Ivek* által szokták mindenkor nagy kevélyen nézni! Ugy reménylem, meg aláznák magokat mind a’ Földnek alsó poráiglan, mert minden bizonyjal meg-fognák azt látni, hogy a’ magát felpuffasztó és nagy Hegyekkel vetekedő Emberi Erő a’ kis mák-szemnél is kisebb, sőt olyan mint a’ semmi az Idvességnek dolgában. Oh vajha a’ nagyra-vágyásnak Perspektívájával mindenkor fel-felé néző és magát a’ fényes Tsillagok között kereső Kevélység valaha alá-felé is tekintene!¹⁸

¹⁸ Verestói másutt pedig (Földvári Erzsébet feletti oráció, 1746-ban, 625–626.) hosszasan lelkendezik a mikroszkóp nagyszerűségéről, a teremtett világ megismerésének, tanulmányozásának egyik leghatékonyabb emberi találmányáról. Verestói egyébként *tudatosan reflektál saját korának fiziko-teológiai tudományosságára*, az arra való hivatkozás sűrűn felbukkan, a felhasznált szerzők sokaságát nevezi meg elszórtan vagy olykor áttekintően; tehát minden kétséget kizáróan felmutatja a hozzájuk fűződő szellemi kapcsolatrendszer.

A „nagyító ivec” (a mikroszkóp és csillagászati teleszkóp) pedig mérhetetlen büszkeséggel töltötték el a korszak tudományos megismerését. Ezen a ponton Verestói a fiziko-teologizmussal szembeni *hitvédő értelmezést fejezi ki*, mint a korszakban azt Nyugat-Európában, majd itthon is többen megtették. Ugyanis a fiziko-teologizmusban jelen lehet egy dichotómia is: a természetismeret teremtést ünneplő tudása és áhítata, de az atheusokhoz vezető ösvény lehetősége is, vagyis eszköze lehet az elragadtatott hitbizonyosságnak (*certitudo rapta fidei*), de a desperatióknak is. Egyébként Verestóinál az itteni hitvédő attitűd ritka, ennek hangja inkább később erősödik fel. (Például Szőnyi Benjáminnál, különösen öregkori műveiben figyelhető ez meg.) Az alapgondolat a fiziko-teologizmus elméleti rendszeréből származhat, amely a *Theologia naturalis* és a *Theologia revelata* elkülönülő kettősségét is érzékeli: lényegi azonosságát, de egymással szembefordítható ellentmondását is sokszor megfogalmazta. (Erről majd a későbbiekben fogunk beszélni részletesebben.) A bemutatott részlet alapján elmondható, hogy Verestói korántsem vonta ki magát teljesen a homiletika kompetenciája alól, tökéletesen adekvát módon birtokolta annak eszköztárát és használta is indokolt esetben, ugyanakkor a kétféle beszédmód is megfigyelhető: a bibliai hermeneutika és a fiziko-teologizmus tudományos nyelvi diskurzusa. A Természet Skólájában és a Kegyelemnek Skólájában kettőssége megvan Pálóczi Horváth György művében is, érdemes a kettőt összehasonlítani. Nagy valószínűséggel Verestóitól vehette át ezt a polaritást, dichotómiát, amint erről később beszélni fogunk.

Verestói 1731-ben búcsúztatta Teleki Pált Kendilónán. Prédikációjának tárgya a Kis-Világ és a Nagy-Világ szoros kapcsolatának bemutatása. Gondolatmenete erősen emlékeztet a fiziko-teologizmus természetszemléletére, amely az emberi lényben és annak elmúlásában a természet nagy folyamatait látta megvalósulni; a mikro- és makrovilág egymásnak tükörképei.

A' KIS VILÁG nevezetivel ellenébe tétetik a' NAGY VILÁGNAK, mert a' hol kitsin vagyon, nagynek is kell ott lenni, és a' kitsint nagy nélkül gondolni annyit térszen, mint-ha a' fel-emelkedett hegyet lejtő nélkül gondolnád [...]. És a' mint a NAGY VILÁG jelenti e' szélesen ki-terjedett és magasan fel-emelkedett alkotványt, melly az Eget, Földet, Tengereket, és ezeknek minden Seregeit magában kaptsolja: úgy ellenben a' KIS VILÁG jelenti az EMBERT, mint e' NAGY VILÁGNAK kitsin párját mutató tükörét, és remek Summáját. Kezdeté pedig és a' semmiségből valóságra lett ki-hozattatása a' KIS VILÁGNAK ez vólt, hogy, minek utána e' Világnak Áts-Mestere, az Isten, e' NAGY VILÁGOT az ő Éjszaki és Déli sarkain felfüggesztvén, úgy, amint most vagyon, fel építette vólna, *látván ennek tsudára méltó és egynéhány ezerszerte való ezerni ezer mértföldeket felül haladó nagyságát*, akarta ezt kissebb summába is bé-szorítani, teremtven e' végre a' KIS VILÁGOT, az EMBERT. [...] Illőnek tartom meg-mutogatnom azt előttetek, hogy e' NAGY VILÁGBAN semmi olyan dolog nintsen, melly az EMBERBEN, mint KIS VILÁGBAN, fel ne találtnék.

Cartesiust idézi, miszerint az ember véges lélekből és rendes munkákra alkalmas testből álló Valóság:

hasonló a KIS VILÁG a' NAGY VILÁGHOZ. [...] a'mint e' NAGY VILÁGNAK szélesen ki-terjedett mezeje négy kiváltképen való részekre osztatik el, Nap-keletre és Nap-nyugotra, Éjszakra és Délre, úgy szintén a' KIS VILÁG e' négy részekre el-osztathatik, és az Embernek artzúlatja mutató tzimmerét viselheti Nap-keletnek, háta Nap-nyúgotnak, jobb keze Délnek, bal keze pedig Éjszagnak. Ha tovább mégyünk e' gondolkodásban és fel-repülünk elménkkal a' magas Egekre, azokat is a' KIS VILÁGBAN könnyen fel találhatjuk. Mert az EMBER fejének belső része, mellyben lakik a' tisztádon tiszta és a' Testnek minden salakjától szabados Lélek, eleven képit viseli ama leg felsőbb Égnek, mellyben lagnak a' tisztádon tiszta és a' Testnek semmi seprejében nem részes Lelkek. Ábrázatja pedig az EMBERNEK, mint valami mutató tábla, szépen ki rajzolja, a' Nappal, Holddal és a' Tsillagokkal meg cifráztatott egeket: itt lévén szállások ama két nagy Világosító állatoknak, a' Napnak és a' Hóldnak, mellyek közzül amannak az Embernek jobb szeme, ennek bal szeme viseli hasonlatosságát. És minthogy az EMBERI ábrázatnak felsőbb része a' homlok, úgy tetszik, azok is nem lépnek ki az egyenes útból, kik az EMBERNEK homloka és az állandó Tsillagokkal tündöklő Ég között meg-egyező hasonlatosságot találnak, és onnét alább szállván, az EMBERNEK bal szemöldököt a' fagyos és mord kedvű Saturnusnak szentelik, jobb szemöldököt a' fénylő és jó kedvű Jupiternek, orrát a' hadakozó és kezében hegyes tört viselő Marsnak, két ortzáját, mint a' szerelemnek kettős piatzát, száját és nyelvét az ékesen szóló és Kalmár módjára sokat hazudo Mercuriusnak. Könnyű meg mutatnunk a' Tengert is a KIS VILÁGBAN, A Tengerből eredő és abba sebes futással ismét vissza-térő folyó-vizekkel együtt, a' Tengernek eleven példája lévén az EMBERNEK szíve, a folyó-vizek ennek pedig az EMBER testében sok-felé el-ágazott ereknek nagyobb és kisebb tsatornáik, mellyek a' benne folyó vért, mint valami Ótzeán Tengerből, a' Szívből vészik, és abba egy kerületet tévén, ismét vissza öntik. [...] Ide ragasztom azt tóldalék gyanánt, hogy a' mint a NAGY VILÁGBAN, úgy a' KIS VILÁGBAN is vagy on esztendő, melly [...] áll 365 Napokból. Mert, ha ebben a' Természet vizsgáló Böltseknek szám-vető táblájok nem hibáz, a' mint ők fel számlálták, az EMBERNEK teste 365 részekből áll, avagy, a'mint mások szólanak, 365 ízekből, mellyek az Esztendőnek 365 Napjait, mint meg annyi eleven példák, szépen ki-rajzolják.¹⁹

A leírás szemlélete néhol vegyül a reneszánsz neoplatonista asztrálmítológiai látásmódjával (Agrippa von Nettesheim).

¹⁹ VERESTÓI, *i. m.*, 86–87.

Már Szauder is hangoztatta Szőnyi Benjámint jelentőségét a fiziko-teologizmus hazai terjesztői között, akinek nyomtatott művei ennek az irodalmi adaptációját valósítják meg; a korszak kegyességi-liturgikus irodalmában rendkívül népszerűvé tette ezt az eszmetörténeti irányzatot. Az elmúlt évtizedek során fokozatosan illesztette be a kutatás a korszak irodalmi kánonjába, ehhez járultak hozzá Vörös Imre és Imre Mihály tanulmányai.²⁰ Nagyjából Szőnyinek volt kortársa Pálóczi Horváth György, akinek egyetlen műve 1775-ben jelent meg: *Természetnek és kegyelemnek oskolája, Az az: Ollyan hasznos Könyvetske, amelly az Isteni Tökéletességnek, a' látható, és láthatatlan Teremtéseknek vizsgálásából, s' meg-gondolásából, a' Keresztyén embert az ISTENnek ditséretére serkenti.*²¹ Szőrényi László tanulmánya elsősorban azt vizsgálta, hogy Horváth György munkájának szemlélete hogyan függ össze fiának, Pálóczi Horváth Ádámnak a költészetével.²² Szőnyi verses művei (*Szentekek hegedűje, Gyermeknek Fisikája, Istennek Trombitája*) alapvetően közösségi és egyéni kegyességi (részben liturgikus) közegben közvetítették a fiziko-teologizmus tartalmait úgy, hogy azok egyéni olvasmánnyá is válhattak. Elképzelhető, hogy Horváth György műve prédikációs gyakorlat alapjává – felhasznált textussá – is válhatott, hiszen annak szövege, megformáltsága erre lehetőséget adott. Annál is inkább feltételezhető ez, mivel a reformátusok cenzurális okok miatt alig nyomtathattak prédikációkat a Carolina Resolutio utáni korszakban – egészen a Türelmi Rendeletig –, így kapva kaphattak a kisszámú nyomtatott forrásmunkán. Arról sajnos semmi információnk nincs, hogy Szőnyi prédikációs gyakorlata milyen volt, abban helyet kaphatott-e valamilyen mértékben a fiziko-teologizmus hangja. Prédikációs kinyomtatására – cenzurális okokból – nem gondolhatott, a vélhetően elkészült prédikációk kéziratjai pedig elkallódtak. Ne feledjük, Szőnyi hosszú évtizedekig prédikáló lelkészként működött a hódmezővásárhelyi eklézsiában.

Horváth György a munkáját hetven fejezetre, hét részre osztotta, ezek tartalmilag háromfélék: legtöbb az értekező fejezet, ezek összefoglalója, értelmezője az elmélkedés és áhítat, minden részt egy-egy ének, zsoltárszöveg zár. Ez a három szövegtípus jól mutatja a fiziko-teologizmus sajátosságait, a szerző az értekező fejezetekben változó

²⁰ IMRE Mihály, *Szőnyi Benjámint levele Jakob Christoph Beck bázeli professzorhoz 1776-ból*, ItK, 1981/1, 67–72; *Szőnyi Benjámint és kora – 1717–1794: Tanulmányok Szőnyi Benjámintól halálának 200. évfordulójára alkalmából*, szerk. IMRE Mihály, Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium, 1997; IMRE Mihály, *Küzdelem a fiziko-teologizmus örökségével: Szőnyi Benjámint öregkori műve (Istennek Trombitája, 1790–91.) = Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012, 393–433. A következőkben igyekszünk minél sokoldalúbban szemléltetni Szőnyi műveinek kapcsolódását a hazai szerzők munkásságához.

²¹ HORVÁTH György, *Természetnek és kegyelemnek oskolája*, Győr, Streibig Gergely János, 1775. A Református Kollégium Nagykönyvtárában két példányt is találunk belőle, az O1251-es jelzetű kötetet a bejegyzés szerint a megjelenés évében adományozta a szerző hajdani iskolájának. Debrecenben tanult, 1747-ben lépett a teológiai képzésbe. Büdszentmihályon, majd Törökszentmiklóson volt rektor, utána pedig Császáron lelkész. Még egyetlen imádságos könyve jelent meg nyomtatásban.

²² SZŐRENYI László, *Pálóczi Horváth György fiziko-teológiai műve és fiának, Ádámnak a költészetére = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, Bp., reciti, 2011, 91–99.

mennyiségben és minőségben (természet)tudományos ismereteket közöl; az elmélkedés, áhítat erős érzelmi megnyilatkozásokat – sokszor rajongó lelkesedéssel, elragadtatással – fejez ki, mindezek összefoglalója a hét zsoltárvers, amely az ismeretek és szerzői érzelmek költőivé formált kifejezése. Sokszor megfogalmazott összefoglalása a fiziko-teologizmus irodalmi alkotásainak: *Natura creata Dei est cognoscenda et admiranda*. – Az Isten által teremtett természetet a tudomány eszközeivel meg kell ismerni és csodálni.

Horváth művének fejezetei eltérő mértékben támaszkodnak korának természettudományos eredményeire. Elmondható, hogy általában kevésbé reflektáltan kapcsolódik a tudományos kontextushoz, mint azt láthattuk Verestőinál vagy Szőnyi Benjámin esetében. Forrásmunkákat – eltérő mértékben ugyan, de – felhasznált, legjobban az asztrológiai-csillagászati tárgyú fejezetek mutatják ezt, bár szerzőket – Newton és Cartesius kivételével – itt sem nevez meg. Viszont három metszet bemutatja a Ptolemaiosz, Kepler és Tycho Brahe nevéhez köthető Naprendszert, a bolygók pályáját. A Nap, Hold és az állócsillagok, üstökösök leírása részletes, igényes szakismereteket tartalmaz, tőlünk való távolságuk meghatározásánál több véleményt is ismertet. Mindezt önálló részben tárgyalja: VI. Rész. *A' világosító állatokról*, amelyben tizennégy külön fejezet szól az égitestekről.²³ (Különösen a Napot bemutató önálló fejezetbe zsúfol bele sok szaktudományi ismeretet. Ebben az esetben hivatkozik a nemzetközi tudományosság egyik tekintélyére: „Párisban a' Tudományoknak híres Királyi Társasága”; ugyanez a hivatkozás Szőnyinél is szerepel az 1774-ben megjelent *Gyermekek Fisikája* című művében, 69.) Általában elmondható, hogy a *Theologia naturalis* és a *Theologia revelata* egyáltalán nem kerül egymással konfliktusba: a Természetnek és a Kegyelemnek Skolája egymást kiegészítő, erősítő kapcsolódást mutatnak. („Az ég vizsgáló Böltségeknek ha vélekedéseken fundáltatik is okoskodások, tsak ugyan ha az ő állítások sem a' józan okossággal, sem a' Szent Írással nem ellenkezik, annak hitelt adni tartozunk [...].”²⁴)

Szőnyinél sem kerül egymással szembe ekkor még a Természet és a Kegyelem Oskolája:

[...] egy szóval, a' Keresztyéni kegyesség gyakorlásnak egy kiváltképpen való része vagy, az Isten teremtéseinek értelmes meg-gondolásában, és a' kik ezt semminek se tartják, s a' teremtések által Teremtőre fel nem emelkednek, vagy éppen nem kegyes emberek [...]. Ha azért az e' féle emberek között valaki azt kérdi: Cui bono? Mit ér, mire való az ilyen vizsgálódás? Ez a' felelet annak: Arra való, hogy így érje el az Isten az ő tzelját, melly nem más, hanem ez, hogy épen azért fordított az ő teremtéseire olly nagy mester-

²³ A' világosító állatokról közönségesen, A' világosító állatoknak természetekről, A' Ptolomaeus *Systemajáról*, A' Kopernikus *Systemajáról*, A' Tikho *Systemajáról*, A' Napról, A' Hóldról, Húsvét meghatározásáról, A' Nap és Hóldbéli Fogyatozásokról, Az öt Planétákról, A' természeti tsillagokról, Az üstökös-tsillagról, Ezekhez alkalmaztatott Elmélkedés, Az hatodik Részhez alkalmaztatott Ének.

²⁴ HORVÁTH, *i. m.*, 203.

séget, böltsességet, hatalmat; azért adott mi nekünk azoknak szemlélésére, meg-gondolására okosságot, érzékenységet: hogy mi e' vizsgálódás által bétöltsük azt az ő tzélját. Arra való tovább, hogy valamint minket arra ébreszt és ösztönöz az Isten az ő keze munkáinak szemeink eleiben terjesztése által, hogy *azokat vizsgáljuk és tsudáljuk*: úgy mi-is másokat, azoknak kegyes és figyelmetes szemlélésére és tsudálatára és ditséretére serkengessünk, és ebben is az ő követei lenni igyekezzünk.²⁵

Horváth esetében sehol sem találkozunk a fiziko-teologizmus elveinek érvényesítésénél a hitvédelem szándékával. A négy őselem (föld, víz, tűz, levegő) leírása legalább annyira rajongó, lelkesedő áhitat, mint amennyire tudományos ismereteket közlő:

Oh hát ha fel-mehetnék ama nagy tűzi tengerekhez a naphoz és tsillagokhoz! egészen meg-némulnék a' szóllásra, *az álmétkodás miatt el-ájulnék*. Oh Istennek mindenhatósága, böltsesége és jósága! Vallyon kitsoda az Istenek között, a' ki a' ki-terjesztett levegő-éggel, erősséggel birna és azzal minden Planétákat , a' földet, sőt minden e' földön lévő dolgokat, mint valamely abrónsal körül-foghatná? melly bölts az Isten, hogy azt némünemű tűzzel meg-elegyítette a' melegítésre, el-fogyhatatlanná tette az orrokon lehellőknek éltetésekre, folyóvá és könnyüvé teremtette, hogy abban az égi madarak repdeshessenek, a' fellegek ebben úszszanak, ez által a' tengeri habok hordoztassanak, igazgattassanak, által láthatóvá tette, hogy ez által mindenek világosságot lássanak, a' melly nélkül a' tűz nem éghetne, senki hangot nem hallhatna, szagot nem érezhetne. De óh melly tsudálatos Isteni böltsesség kívántatik arra, hogy ez lassú mozdulásával melegséget, szapora mozdulásával ellenben hidegséget okozzon! De óh még ennél-is tsudálatosabb dolog! melly nagy gyönyörűséget rejtett el a' Mindenható Teremtő ennek zengésében, hangzásában, a' mellyet tézsen a' Musikáknak akár húrjaik, akár sípjaik által, a' melly hangoknak igaz mérséklését ha az ember illendőképpen öszve-szedi, a' minémű hármóniás éneklés, zengés sipolás, annyak gyönyörűségét rebegő nyelvem meg-nem magyarázhatja, véges elmém meg nem foghatja, erőtelen és el-fáradt pennám le nem írhatja. Óh áldott természet! Óh tsudálatos Isten!²⁶

A' Világosító Állatokról szóló részt záró elmélkedés ugyancsak meglepő rajongással tekinti át a fejezet témáját, és olvasóját érzelmileg is igyekszik magával ragadni. Nem is titkolja szándékát, a természetismeret tárgyalása után érzelmeinknek adjuk át magunkat:

²⁵ Charles ROLLIN, *Gyermekek Fizikája*, ford. SZÖNYI Benjamin, Pozsony, Landerer, 1774, 83–84.

²⁶ HORVÁTH, *i. m.*, 128–129.

Midőn a' Természet Könyvének ezen nagy betűit a' Hatodik Részben *el-ménkkel el-jártuk, elegendő okaink vagynak hogy buzduljunk a' Mindenható Istennek imádására, és induljunk nagyságos dolgain való tsudálkozásra.* (Natura est admiranda!) Oh hogy nem hordozhatlak-meg a' sokféle Egekben! hogy mérhetném meg veled együtt a' Napnak iszonyú nagyságát; hogy nem vihetlek a' Hóldban! hogy láthatnád és tapasztalhatnád annak változásait, és onnét e' mi Földünket egy nagy Hóldnak lenni szemlélnél; tsak egy Plánétát hogy nem mutathatok meg közelről! De óh hogy nem vihetlek fel ama valóságos Tsillagok, ama nagy Tűz-tengerek közzé! hadd láthatnád melly nagy teremtett állatok azok, és bátor mi hozzánk kitsinyeknek, egymáshoz közel állóknak, sőt majd tsak nem öszve-ragadtaknak látszanak; még-is melly nagy Tűztengerek azok, és egymástól melly sok mért-földnyire vagynak.²⁷

Fontosnak gondolja annak hangoztatását, hogy a tudományos eszközökkel, módszerekkel megvilágított tényeket a józan okosság szerint is el kell fogadni, bár belátásuk nem könnyű:

Nehéz dolog, meg-vallom, ezekről a' meszsire lévő dolgokról bizonyosat mondani, és többnyire az ezekről való állítások, vélekedésen fundáltak: mert soha senki a' Böltsek közül ott nem volt, hogy azokat vizsgálta volna, mindazonáltal a' jó *Fundamentumon*, tsalhatatlan számvetésen, és a' józan okosságon épült vélekedéseknek, inkább tartozunk helyt adni, mint azoknak, mellyek mind a' józan okossággal, mind a' természeti érzékenységekkel ellenkeznek.²⁸ Még az is megfordul a fejében (mint a fiziko-teologizmus több szerzőjénél is!), hogy Isten talán teremtett a mi világunkhoz hasonlót másutt is: „Mivelhogy az egész teremtett Világnak végső határait soha senki nem látta, ez-is Kérdésben jó a' Böltsek előtt: Vallyon az Isten ezen a' Világon kívül a' mellyet mi esmérünk, nem teremtett e' más, vagy több Világokat is? De én azt mint nehezen meg-fejthető, és néked nem sokat használható Kérdést abban hagyván, tsak ez mi előttünk esméretes Világnak nagy betűit akarom tenéked mutogatni.²⁹

A *Gyermekek Fisikája* két évvel korábban jelenik meg, több párhuzam is felfedezhető közöttük, bár Horváth nem említi Szőnyi nevét. Amint az köztudott, Szőnyi Charles

²⁷ *Uo.*, 245–246.

²⁸ *Uo.*, 201–202.

²⁹ *Uo.*, 202. Verestóinál is előkerül ez a – mások által megfogalmazott – sejtélem, bár ő ennek nem ad hitelt: „[...] mert sokan a' Természet vizsgáló Böltsek közzül, kik a' Természetnek nagyobb titkait elméjüknek élivel könnyen által hasítják, ama leg-felsőbb Bujdosó Tsillagokban is, Saturnusban, Jupiterben, élő fákat, *sőt még embereket is keresnek* [...]” VERESTÓI György, *Halotti oratió, mellyben római szent birodalombéli gróf, néhai méltóságos széki Teleki Pál úr ő nagyságának utolsó tisztességét tett* [...], [s. l.], [s. n.], 1731.

Rollin prózai szövege után illeszti terjedelmes verses feldolgozásait, mindegyik verset valamely zsoltár dallamára írt. Lehetséges, hogy Horváthot ez is ösztönözhatta saját művében az összegző zsoltárok megírására. Ez a döntés egyébként mindkét szerzőnél nagyon tudatosnak tekinthető, a zsoltárformával a Kegyelemnek Oskolájához hosszú évszázadok óta szervesen köthető versformát-dallamot használtak fel, amely gyülekezeti funkcióban, liturgikus-kegyességi jelleggel énekversként működött, itteni új felhasználási formája szerint viszont a Természet Oskolájának igazságait fejezik ki, azonban már nem szorosan gyülekezeti-liturgikus funkcióval, annak inkább pszeudo-formáját alkalmazzák, főként Szőnyire mondható el mindez.

Jól érzékelhető Horváthnál – s ez Szőnyire is jellemző –, hogy sajátos keveredést hoz létre a fiziko-teologizmus természetleírásai, érzelmi rajongása és a zsoltárköltészet hagyományai között. Olyan tropológiát alkalmaznak, amely képes a fiziko-teologizmus fogalomkészletének és tudományos nyelvezetének hordozására, ugyanakkor a bibliai hermeneutika szabályait is követi: például a quatuor sensus formájában. (A *Gyermekek Fisikája* esetében azt láthatjuk, hogy többször is odaírja Szőnyi a zsoltársors forrását a margóra, vagy a máshonnan citált bibliai könyv pontos helyét.) A korszak költészetének értelmezéséhez, jellemzéséhez hasznosítható szempontnak látszik ez a megfigyelés. A német korszakkutatás figyelt fel arra a jelenségre, hogy a pietizmus érzelmi kultúrája, spiritualitása, rajongása könnyen illeszthető a fiziko-teologizmus látásmódjához, természetértelmezéséhez, amelyet többen is Johann Arndt *Wahres Christentum* (Tkp. *Vier Bücher von wahrem Christenthumb*) című művéhez, annak negyedik könyvéhez kötnek.³⁰ Horváth a profán és szakrális költészet kifejező erejének többletével véli

³⁰ PALÁNKAY TIBOR, *Önátadásunk Istennek: A szeretet aszkétikája és misztikája*, Szeged, Szent Gellért Egyházi Kiadó, 1992; „Der erste Teil des Vierten Buches ist der Bestätigung der drei früheren durch die Physikotheologie gewidmet [...]” Christian BRAU, *Bücher im Staube: Die Theologie Johann Arndts in ihrem Verhältnis zur Mystik*, Leiden, E. J. Brill, 1985, 165; Hans-Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, III, *Barock-Mystik*, Tübingen, Niemeyer, 1988, 756–859. A *Negyedik Könyv*, A *teremtett állatok mint egy kezei és követői az Istennek, mellyek minket az Istenhez vezetnek. [...] az igaz Keresztény, az Istennek teremtett állatit tartozik Istennek ismételten, ditséretire és ditsőségére fordítani, hogy minden dolgokban az Isten meg ditsőitessék a mi Urunk Jézus Kristus által. Az Istennek hat napi munkájáról közönségesen c. száz lapnyi fejezet a teremtés rendjében naponként végighalad a világ teremtésének eseményein. A leíráshoz és az értelmezéshez Arndt alapvetően a Szentírást használja forrásnak, ahol legalább akkora szerepe van a rajongó áhítatnak és hálának, ezért aztán lépten-nyomon átlép elmélkedésbe és imádságba a gondolatmenet. A teremtéstörténet értelmezésében viszont itt semmilyen szerepet nem játszanak a természettudományos ismeretek; igaz, Arndt műve még merőben más tudománytörténeti pozícióban született, 1610-ben jelent meg. Ugyanez a logika később a fiziko-teologizmus számos művében is érvényesül majd, azokban már valósággal gerjeszti a szerzők ambícióját a természettudományos ismeretek halmozására, ennek egyik legkedveltebb területe a teremtéstörténet. Jól bizonyítja Arndt művének forrásként értelmezett felhasználását Szőnyi az *Istennek Trombitája* hivatkozásában: „Maga a bölts és hatalmas Teremtő Isten is örvendezve gyönyörködik az ő szép teremtéseiben [...] Erre igen szép utat mutatott a többek között b. e. Arndius János az *Igaz Keresztényiségről* írott drága munkájában, holott az egész negyedik Könyvben szívre ható szép elmélkedései vagynak a nagy Istennek minden teremtéseiről, mellyekről ha mind rebegezzel-is adott elő e könyvetskének írója valamelly Sengéket az együgyű Emberek számára Anno 1774 Posenban ki-nyomatott *Fisikájában*.” SZŐNYI BENJÁMIN, *Istennek trombitája*, Buda, Landerer, 1791, 90.*

csak elmondhatónak (vagy éppen talán elmondhatatlannak!) a teremtett természet lenyűgöző nagyságát és szépségét, amihez Orfeus is kevés, de ahhoz legalább az Angyalok és Apostolok szavának zengése és prédikálása kellene. Már-már a misztika korábról ismert nyelvi dilemmája szólal meg: *lingua non potest exprimere* – nyelv azt ki nem mondhatja. Clairvaux-i Szent Bernátnál (vagy éppen a 17. századi Angelus Silesiusnál) ez még Isten és Jézus élményének kimondhatatlanságát jelentette, vagyis a *Theologia Revelata* tárgyára vonatkozott; a fiziko-teologizmus ezt sokszor kiterjeszti a *Theologia Naturalis* tárgyára, vagyis az Isten teremtette természet szemlélésére és gyönyörűségeinek átélésére, kimondhatóságára.

Hol Orfeus éneklése?
 Hol a' buzgó könyörgés?
 Hív szivek elmélkedése?
 Hol a' gyönyörű zengés?
 Angyalok tehetsége?
 Szóllásban ékessége?
 Sipos és húros musikák,
 Harsogva zengő trombiták?

2. Vajha bírnék Angyaloknak,
 Ékessen szólásával!
 Vagy a' Szent Apostoloknak
 Hív prédikálásával!
 Hogy hirdetném tsudáit;
 Beszélhetném munkáit,
 A' Mindenható Istennek,
 Ki teremtője mindennek.³¹

A' *Világosító állatokról* szóló résznek a költői összefoglalója a 19. zsoltár ritmikájára és dallamára született. A fiziko-teologizmus természetismerete (A' Nap ékessége..., Ama nagy Tűz-tenger) keveredik a mitologikus hagyományú hajnal-leírásokkal, krisztológiai jelentéssel:

A' Nap ékessége,
 És gyönyörűsége,
 Szívemet serkenti,
 A' víg éneklésre,
 Szent elmélkedésre,
 Én lelkemet inti.

³¹ HORVÁTH, *i. m.*, 167. (A 42. zsoltár nótájára.)

Ama nagy Tűz-tenger,
Mellyet minden ember,
Végzetlenül tsudál,
A' maga helyében,
Helyezettett szépen,
És mindeneknek használ.

*2. Hajnalnak szárnyain,
Serény lovagjain,
Láttatik repülni.
Világ közepében,
Mint Királyi-székben,
De mondatik ülni,
A' holott világít,
Örömet nem tágít,
Ottan nem illő sírni,
Minden ditsőségét,
Kellemetességét,
De ki tudná leírni.³²*

A fiziko-teologizmusban sokszor hangoztatott elv (Deus est maximus in minimis – Isten teremtő nagysága a legkisebb teremtményeiben mutatkozik meg leginkább) is megjelenik Pálóczinál, amikor különleges érdeklődéssel és rajongással ír a méhekről, hangyákról, selyembogárról: erényeiket, tulajdonságaikat az ember is becsülhetné, követhetné.

Fordulj már szemem apróbb állatokra,
Méhek, hangyák, és a' mérges pókokra,
Selyem-bogarak, s tetvekre, balhákra [...]

Méhek házakba hogyha bé-mehetnék,
Bizonyos napokig ha ott ülhetnék,
Szemlélhetném szép rendtartásokat,
Bölds lévén is tanulhatnék sokat.

Tsudálom a' hangyának serénységét,
Oly kitsiny testben ő nagy erősségét,
Nyárban híven szorgalmatoskodik,
Senkinek sem alkalmatlankodik.

³² *Uo.*, 250–251.

Oh vajha meg-tanulhatnám fonását
 A' póknak és mesterséges járását!
 Selyem-bogárnak drága munkáját!
 Követvén, véle futhatnék páját.³³

1765-ben temetik Bájon Patai Sámuel elhunyt feleségét, Szuhai Erzsébetet. A búcsúztatást többen is végzik, bennünket Szathmári Paksi Pál verses funerációja érdekel: *Kis világ, mellynek elenyészését néhai Szuhai Erzsébeth úr aszszonynak, Báji Patai Sámuel úr élete párjának: utolsó tisztességekor magyar versekben foglalt Bájon*, 1765. A szerzőről (1733–1766) annyit lehet tudni, hogy a neves Szathmári dinasztia tagja, 1757–58-ban a franekeri egyetemen tanult, ahol 1758. június 29-én orvosdoktori oklevelet nyert, azután a bölcselet tanára volt Sárospatakon 1759-től 1766-ig, matematikát, fizikát, természetrajzot és fűvészetet is tanított. Két értekezése is megjelent Franekerben 1757–1758-ban, amelyeknek 1760-ban kolozsvári utánnomása is készült; mindkettő erősen kötődik a fiziko-teologizmus látásmódjához.³⁴ Szathmári Paksi Sárospatakon a Természetrajzi Gyűjtemény alapjainak megteremtője és számos, az oktatást segítő szemléltető eszközt szerzett be még Hollandiában.³⁵

A verses búcsúztató a múlandó emberi testben a makro- és mikrovilág képeit vonultatja fel, ahol a mikrovilág a természet nagy törvényszerűségei szerint viselkedik; sokszor már-már a mikroszkópizáló látásmód érvényesül. A monumentális természetben

³³ *Uo.*, 90. A *Gyermekek Fisikája* ugyancsak rajongó áhítattal ír a hernyóból kibontakozó gyönyörű pillangóról: „Ezek és a' több számtalan férgék körül tapasztalható tsudálatos tulajdonságok, a' véghetetlen böltsességű Istennek meg-foghatatlan tselekedeti: ki a' leg-kissebb teremtésekben is tudja és akarja mindenek felett való nagyságát meg-mutatni [...]” *Uo.*, 64–65. A *Földi Állatok és Férgék c.* fejezet. Szőnyi latin nyelvű – kéziratban maradt – verseskötete szorosos kapcsolódik magyar nyelvű műveihez. A kéziratos verseskönyv önéletírásával megtalálható a Csongrád megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi fiókjában VII. Y1. 9. 146 jelzet alatt, rövidítése: Sz:V. Ebben olvasható a *Deus in minimis maximus c.* epigrammája, amely hasonló gondolatok kifejezője.

³⁴ *Dissertatio de simplicium remedium prae operose concinnatis praestantia*. Praes. Guilielmo Ouwens. Franekeruae, 1757; *Dissertatio inaug. medica de morte naturali*. U. ott, 1758. Fel is sorolja szellemi példaképeit, forrásait: Bocchartus, Huetius, Wallisius, Derhamus, Bentleyus, Borellus, Newtonus, Muschenbroekius. Részletezve ír a mikroszkóp jelentőségéről, megnevezi a feltalálóját és az időpontot: Leeuwenhoekius, 1677.

³⁵ HÖRCSIK Richárd, *Szathmári Paksi Pál levelei Franekerből*, Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 1982, II, 234–249. Szathmári Paksi Pálnak szoros kapcsolata volt Szőnyi Benjáminnal, ennek bizonyítékai a Sz:V. lapjain olvashatók, 133–135. Mindkét latin nyelvű értekezését megküldte Szőnyinek, tízoros ajánló latin epigrammát is írt azokba, aminek szövegét bemásolja kéziratosa könyvébe: Epigramma Celeb. ac Cl. D. Paulli Szathmári, Philos: et Medic. Doctoris ac Professoris in Alma Patakina. Cum duas dissertationes mihi mitteret, quarum prima *De Simplicium Remedium. prae operose Concinnatis Praestantia*. Altera *De Morte Naturali*. Libelli fronti inscriptum. Szőnyi elküldte Szathmári Paksinak a *Szentek Hegedűjét*, amelybe ugyancsak latin nyelvű dedikáló epigrammát írt: Epigramma Responsorium, Occasione Missi Libelli S. Hymnorum, quos composui. Sub Tit. *Szentek Hegedűje*. Fronti libelli inscriptum. Ad. Cl. D. P. Sz. Még egy önálló, köszönő epigrammát írt Szőnyi Szathmárinak: Epigram. in Dissertationem alteram Clar. D. Paulli Szathmári, quam scripsit, de *Morte Naturali*. Kapcsolatuk folyamatos és szívélyes volt, ezt bizonyítják további, egymásnak küldött – familiáris tárgyú – verses köszöntéseik.

a keletkezés, elmúlás megvalósulását látja, ami az emberi létre is meghatározó érvényű, sokszor meghökkentő jellegű és erejű képek fejezik ki ezt az összefüggést.

Vénheszik a' Világ, fárad a' természet,
Avúlnak az idők, közel van enyészet,
E' kerek ég alatt ha mit szemlélsz készet,
A' romlandóságból az mind véssen részét.

Most ragyog, majd gyászol a' Nap setétekkal,
Vakulnak tsillagok terhes fellegekkel,
A' Hold nő, fogy, s' tarkul változó színekkel,
Halált ábrázolnak ezek is ezekkel.

A' Levegő égnek sokféle formái,
Villám, dörgés, menykő ropogó fáklyái,
Egymást úzó szelek, nem tsak egy ortzái,
Változandóságnak eleven példái.

Minden dolgok a' mint e' Világra kelnek,
Úgy lételt s' el-múlást magokban viselnek,
Ha rendelt ideji azoknak el-telnek,
Maradandóságot továbbra nem lelnek.

Vesd földre szemeid, miként kezd aggani,
Reszkető térdeit látod tántorgani,
Roppant épületek falait ingani,
És magok hamvokban rohanva forgani.

Nem bír ez magával már öregségében,
Meg-indulván zokog sűrű nyögésében,
Lám könnyhullásoknak úszdogál vizében,
Ősz, tél, tavasz lévén essők özönében. [...]

De mint e' nagy Világ siet a' végére,
S magától le-rogyván fordul el-estére,
Úgy ember mint kitsiny világ estvéjére,
Hanyatlik vég homály esvén a' szemére.

A' mik tartják e' nagy Világ kerületit,
Egymáshoz foglalván sok tekerületit,
Épp ezek őrzik testünk épületit,
És sok mesterségnél munkásbb készületit.

Keress, találsz mindjárt emberben tüzeket,
 Tapasztalsz Levegő-égbéli részeket,
 Sokképpen öszve-gyúrt s' elegyült földeket,
 Egyben állásokra több s' kevés vizeket.

Az epe és a' víz hólyagban kövekre,
 Sok belső részekben találsz ércz-nemekre,
 A' tsontoknak mívén forgó kerekerekre,
 És ki-gondolható minden mív-szerekre.

Látsz e' kis világban vér s' vizek forrásit,
 Völgyé lett, meg fel-nőtt hegyek dagadásit,
 Némelly nedvességek bőv ki-áradásit,
 Másoknak tó módra lett állapotásit.

Látsz e' kis világban égi lámpásokat,
 Szemlélsz a' szemekben Napot s' tsillagokat,
 Föben fellegeket s' menykő hullásokat,
 Szem héj alatt sűrűn eső záporokat.

Nagy s' kis világ vége, tsak ez hogy romoljon,
 Fel-nőtt alkotvánnya rakásra omoljon,
 A' mi öszve-állott szükség hogy bomoljon,
 És maga helyére valaha oszoljon.³⁶

2.

A fiziko-teologizmus nemzetközi kontextusának áttekintésére most nem vállalkozhatunk; csak a német nyelvű szakirodalom az utóbbi negyven-ötven évben nyomasztoán nagy és tagolt, sok-sok eredményt halmozott fel. Ebben helyet kap a teológiai,

³⁶ SZATHMÁRI PAKSI Pál, *Kis világ, mellynek elenyésztését néhai Szuhai Erzsébeth úr aszszonynak, Báji Patai Sámuel úr élete párjának: utolsó tisztességekor magyar versekben foglalt Bájon*, [s. l.], [s. n.], 1765, 69–70. A vers szemlélete szoros kapcsolatban van a latin nyelvű értekezésekkel. Ez a látásmód erősen rokon Verestói György korábban bemutatott temetési prédikációjának részletével, amely a kis és nagy világ szoros összefüggéseit ábrázolta. A fiziko-teologizmusba illesztve Vörös Imre is tárgyalja ezt az elvet már idézett monográfiájában, későbbi szerzők műveit emlegetve: VÖRÖS, *i. m.*, 185–186, 200–207. Két példánk (Verestói és Szathmári Paksi) azt bizonyítja, hogy már a század harmincas éveitől számolhatunk a makro és mikro világ értelmezésének prózai és verses változataival: *mindkettőben újszerűen érvényesül a mikro és makro dimenziók sokszorosára tágított korabeli természetismereti tapasztalat*. Szőnyi Benjáminnak is van egy kéziratot latin nyelvű verse *Homo Microcosmus* címmel, a huszonnégy soros disztichon szemlélete nagyon hasonló Szathmári Paksi munkájához, ugyanúgy a makro- és mikrovilág párhuzamaira épül. A szerző ugyan nem datálja művét, de keletkezése az 1760-as, 1770-es évekre tehető.

filozófiai, irodalomtörténeti, esztétikai, képzőművészeti, zeneművészeti vizsgálódás, ezek összefonódása, roppant gazdag interferenciája. Futólagos áttekintése is meggyőző bennünket arról, hogy ez a korszak – vagyis a 18. század – kutatásának meghatározó, lényeges szempontrendszer, nem valamely parciális jelenség felnagyítása.³⁷ Nyilvánvaló, hogy a kutatás későbbi szakaszában minderről tudomást kell venni, a magyar kontextus mellett elengedhetetlen a nemzetközi környezet és kapcsolattrendszer számbavétele, e kettő interferenciáinak vizsgálata. (A továbbiakban néhol hivatkozunk erre a nemzetközi kontextusra, azonban ezt inkább a figyelemfelhívás szándékával tesszük, nem pedig a teljességre törekvés a célunk.)³⁸ Sokkal inkább a kutatási deficit különböző változatait érzékeljük; most nem tekintjük feladatunknak a fiziko-teologizmus filozófiatörténeti értékelését, de általában eszmetörténeti jellemzésére sem vállalkozunk, azt is csak éppen jelezzük, hogy a *hazai teológiai-egyház-történeti kutatás* is elkerülte ennek a korszakos jelentőségű irányzatnak a vizsgálatát.³⁹ Mivel a fiziko-teologizmus irodalmát a magyar peregrinusok Nyugat-Európában – latin, német, holland (kisebb részben angol, francia) nyelven – ismerhették meg, azokban az intézményekben, szellemi műhelyekben fordultak meg, és az ottani eredményeket keletkezésükkel szinte egy időben fogadták be. (Ezt könyv- és könyvtártörténeti kutatások sokrétűen bizonyíthatják.) Ugyancsak lényeges feladat a nyugat-európai peregrináción részt vevő protestáns magyarországi magyar diákok Svájcban, Németországban és Hollandiában írott latin nyelvű, a fiziko-teologizmushoz kapcsolódó disputációinak számbavétele és beható tanulmányozása, hiszen tájékozottságukat, felkészültségüket ezzel bizonyították abban a közegben. Módszeres összegyűjtésük, áttekintésük és beható vizsgálatuk ugyancsak a témakör kutatásának sajnálatos deficitje. A gyors, idegen

³⁷ Ezt a felismerést már Szauder József is hangoztatta 1970-es nagy tanulmányában: SZAUDER, *i. m.*, 229.

³⁸ Konferenciák, kiadványsorozatok tematikája volt a fiziko-teologizmus tanulmányozása, e mellett átfogó monográfiák, tanulmányok sokasága született a témakörben a legkiemelkedőbb szerzőkről, intézményekről, még hasonló kiadás is készült a meghatározó szerzők műveiről. *Forschungen zur Physikotheologie im Aufbruch 1: Naturwissenschaft, Theologie und Musik in der Aufklärung: Referate des Symposiums in Halle 1994*, hg. Manfred BÜTTNER, Münster, Lit, 1995; Sara STEBBINS, *Maxima in minimis: Zum Empirie- und Autoritätsverständnis in der physikotheologischen Literatur der Frühaufklärung*, Frankfurt a. M., Lang, 1980; Susanne EHRHARDT-REIN, *Zwischen Glaubenslehre und Vernunftwahrheit: Natur und Schöpfung bei Hallischen Theologen des 18. Jahrhunderts*, Münster, Lit, 1996; *Physico Theologie, Oder Natur-Leitung zu Gott*] William Derhams, *Canonici in Windsor, Rectorn zu Upminster in Essex und Mitgliebes der Königl. Englischen Gesellschaft, Physico Theologie, Oder Natur-Leitung zu Gott: Durch aufmercksame Betrachtung der Erd-Kugel, und der darauf sich befindenden Creaturen, Zum augenscheinlichen Beweiß Daß ein Gott, und derselbige ein Allergütigstes, Allweises, Allmächtigstes Wesen sey / In die deutsche Sprache übersetzt von C. L. W. jetzo aber nach der siebenden Englischen Ausgabe mit Fleis von neuem übersehen, und nebst einer Aufmunterung des Herrn Carol Rollins, die Jugend bey Zeiten zur Liebe ihres Schöpfers durch Betrachtung der Creaturen anzuführen*, zum Druck befördert von Jo. Alberto Fabricio, D. und Prof. Publ. des Gymnasii zu Hamburg, Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, 2011.

³⁹ Ismeretes, hogy a *Studia et Ecclesiastica* (Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszázéves történetéből) színvonalas sorozatának tervezett – de el nem készült – 4. kötete ezzel a korszakkal foglalkozott volna, de különböző okokból megghiúsult annak kiadása.

nyelvű nyugat-európai recepciót csak lassan követte mindennek *magyar nyelvű beillesztése*, bár a folyamat – akadozva ugyan, de – kitapintható az 1720-as évektől kezdve. Ez azonban sokkal inkább a kiterjedt kéziratosságban tapasztalható, a nyomtatott művek – elsősorban cenzurális okokból – nehezebben jelennek meg, azok jelentős része is a kegyességi-liturgikus közeg igényeihez, szabályaihoz igazodva.

Rendkívül fontos, nagyszámú és terjedelmes típust képeznek a *kézírtos források*. (Ezek ugyan önálló forráscsoportot alkotnak, azonban nehéz azokat elkülöníteni a nyomtatványoktól, hiszen jelentős részük nyomtatott művekre támaszkodik, azok alapján készültek, így megértésükhöz szükség van a folyamatos forráshivatkozásokra, esetleg a nyomtatott forrással való összevetésre.) Mindezekről egyelőre csak vázlatos és hézagos ismereteink vannak. Külföldi egyetemjárás során keletkeztek azok a diktátumok, amelyeket magyar peregrinusok készítettek Nyugat-Európa egyetemein. Itt bemutatott példánk kiragadottak, de jelentős recepciótörténeti folyamat bizonyítékai. Igen korai Kocsi Csergő István Zürichben, 1720–1721-ben készült diktátuma, amelyet *Johann Jacob Scheuchzer* (1672–1733) előadásai nyomán írt le a magyar peregrinus.⁴⁰ A szerző-lejegyző a gályarab Kocsi Csergő Bálint fia. Debrecenben tanult, 1710-ben lett tógátus, 1719-ben seniorként fejezte be hazai stúdiumait. Külföldön Zürichben, Franekerben, majd Utrechtben folytatta tanulmányait (1720–1722). Angliában is időzött, de hazafelé indulva Hamburgban meghalt (1726).⁴¹ Kocsi Csergő diktátuma igen korai recepciója Scheuchzer műveinek magyar közegben. Így primer forrásokból ismerhették meg a magyarok a fiziko-teologizmus külföldi szerzőit, érzékelhették annak szakaszait, sajátosságait. Kocsi Csergő kéziratának matematikai, anatómiai és asztronómiai fejezetei tipikusan a fiziko-teologizmus rendszerébe illeszkednek, különösen az asztrológia és asztronómia szétválasztása tükrözi ezt a szemléletet. Kiinduló pontja a *Natura creata Dei est cognoscenda* (Az Isten által teremtett természetet a

⁴⁰ A terjedelmes kézirat a Református Kollégium Nagykönyvtárában található Debrecenben, jelzete: R 290. Címleírása a következő: *Excerptae Tigurinae Stephani Csergő Kocsi*, Dictatumok, Zürich, 1720–1721. Több részre tagolódik, jól olvasható kézirat. 1. Scheucher, Johann Jakob, *Institutionum mathematicarum delineatio*, 2. *Gnomica, seu horolographia*, 3. Scheucher, Johann Jakob, *Descriptio planetolabili aphasiani*, 4. Muralt Johann, *Anatomiae corporis humani succincta delineatio*, 5. Scheucher, Johann Jakob, *Observata in astronomiam*.

⁴¹ HARSÁNYI István, *Kocsi Csergő Istvánról s a gályarabok számos eddig ismeretlen levelét tartalmazó kéziratáról*, Sp. Ref. Lapok, 1911/9, 80–81, 1911/10, 90–91, 1911/11, 98–99. Kocsi Csergőnek van még egy terjedelmes kézírata, amelyet Utrechtben készített 1723-ban és a természetismeret több területe is megtalálható abban, jelzete: R 324. Orvostudomány, anatómia, fizika, botanika, gyógyszerészet és mindezek keveredése van együtt ezekben a diktátumokban és kivonatokban. Elméleti alapvetésként többször is hivatkozik a *theologia naturalis* fogalmára, amely mindezeket a természetismereti diszciplínákat *beépíti az istenismeret* (Cognitio Dei, Gotteserkenntnis) *legfontosabb argumentációs rendszerébe*. Ez az érvelés a fiziko-teologizmus egyik legismertebb alapvetése, az egész 18. században végig jelen van, és a legkülönbözőbb változatokban bukkan elő, még művészetelméleti, esztétikai munkákban is találkozunk vele. Ennek a kéziratnak a végén van egy tizenöt lapos, érdekes függelék, amely a betegségeket és a gyógyításukra való gyógynövények magyar neveit sorolja fel. Talán érdemes a *Füvészkönyv* felől visszatekinteni és szemügyre venni ezt a botanizáló áttekintést.

tudomány eszközeivel meg kell ismerni), ehhez pedig mindezekre a tudományokra szükség van, de az asztrológia a régi babonák megtévesztő fészke; az asztronómia pedig megmutatja a Teremtő törvényeinek működését a természetben. (Ismeretes, hogy a fiziko-teologizmus egyik legkedveltebb területe éppen ez: a planéták és a csillagok megismerése.)

A svájci fiziko-teologizmus egyik legkiemelkedőbb – európai hatású – szerzője Scheuchzer. Az utóbbi három évtized kutatásai életművének számos elemét tárták fel, amelyek között kiemelten említendő a *Physica Sacra, oder Geheiligte Natur-Wissenschaft* című, több kiadást megért, többkötetes műve.⁴² A bevezető (Praefatio) szerzői szándékait, célkitűzéseit fejt ki. Eszerint a Teremtő a kinyilatkoztatás szentségéhez társította a természet ismeretének, szépségének tudományát. A szerzőt vezette az isteni teremtmények csodálata és a tisztelet, a csodálathoz magának a leghatalmasabb és legbőlcsebb, sőt a legjobb Teremtőnek a hódolata.

A jelenben sokan a szemeiket az Isten annyi csodálatos műve előtt bezárják, a naturalis teológiát (Theologia Naturalis) kevésre becsülik, vajon a teremtés művében a teremtő hatalmasságát és dicsőségét nem teszik világossá? Mert hiszen meg vagyok győződve régóta, hogy az én más munkáim feltétlenül megegyeznek a fizika, matematika, medicina kutatásaival; a legkevésbé sem gondolom, hogy a kíváncsi szem megszenteltelenítené a teremtett természetet, de alkalmazni kell a gyakorlathoz, a ragaszkodó kegyesség gyakorlásához, hogy megszentelődjenek az ideák, *nemcsak az értelem és az akarát táplálékát kell adni egyedül, hanem a szívét is*. A teremtett világ csodálata és szépsége még jobban elvezet a teremtő csodálatához. Semmi estre sem lehet a kinyilatkoztatástól elzárni az értelmet, de összekötni, beilleszteni, összekapcsolni az adományokat, amelyeket nekünk engedett a legjobb Isten. Így lehet megalapozni a természeti ismereteken nyugvó vallást és megvilágítani a kinyilatkoztatottat. Szeretném megtudni azoktól, akik a saját értelmüknek a fényét vagy megfojtják, vagy kioltják, a jelenben a szemeik előtt Isten annyi nagyszerű munkájára a Theologia naturalist bezárják, semmibe veszik, vajon azoknak a Teremtés művei világossá teszik a teremtő hatalmát és a Teremtő dicsőségét?⁴³

⁴² A Nagykönyvtár példányának első kötetébe Ormós András könyvtáros írta be az állományba vételt 1776-ban: „Publicae Bibliothecae Libris intulit Andreas Ormós Bibliothecarius mpra 5-a Martij 1776.”

⁴³ A továbbiakban minden latin és német nyelvű – tartalmi és szó szerinti – idézetet saját fordításunkban adunk, Praefatio: „Revelationis sanctitatem sociavi pro viribus Naturae pulchritudini. Ducebat & me, [...] admiratio operum divinorum ad admirationem ipsius Creatoris ut potentissimi, ita sapientissimi, & optimi, imo & cultum. Persuasus quippe sui dudum, quod vel ex aliis meis operibus constare potest abunde, inventa Physica, Mathematica, Medica minime aspicienda esse oculo vel mere curioso, vel prophano, sed applicanda esse ad Praxin, ad devotae Pietatis exercitium, santificandas esse ideas, alimentum esse dandum non Intellectui soli, sed & Voluntati, & Cordi. Revelationem haud excludere Rationem; ancillae huic non prohibere Scripturam inquisitionem veritatis, etiam in Sacris revelatae, sed injungere: dona, quae

A bevezető után hatalmas szakirodalomjegyzék áll (negyven lap), amely az egész irányzat meghatározó szerzőit, műveit sorolja fel rövid tartalmi ismertetővel, sokszor a szerzők életrajzával. (Megjegyzendő, hogy a fiziko-teologizmus kiadványai a továbbiakban – szinte az egész 18. században – folyamatosan közlik ezt az állandóan bővülő szakirodalomjegyzéket. Ez annak a bizonyítéka, hogy az irányzat igen tudatosan *valamely tudományos iskola önmeghatározásának szándékával végzi ezt a szakirodalmi szemlélet, voltaképpen orientációt*, megnevezi a legjelentősebb szellemi központokat, intézményeket, alkotói csoportokat.⁴⁴) Scheuchzer a bibliai teremtéstörténetet

nobis concessit optimus Deus, [...] admirandorum Creationis & Providentiae operum contemplatores assidui: *fundari ita Religionem Naturalem, collustrari revelatam.* [...] Rescire cupio ab iis, qui pro posse suo Rationis lumen vel suffocant, vel extingunt, oculos in praesentia tot magnificorum Dei operum claudunt Theologiam Naturalem flocci pendunt, num etiam iis opera Creationis manifestent potentiam & gloriam Creatoris?”

⁴⁴ Nem véletlen, hogy a fiziko-teologizmus irányzatának első tudatos, magyar nyelvű közvetítője, Szőnyi Benjámint a *Gyermekek Fizikája* első részének lezárásaként egy olyan *nemzetközi bibliográfiát ígér műve függelékeként*, amely áttekintené a fiziko-teologizmus legfontosabb szerzőit, műveit. Azzal a céllal, hogy a legkülönbébb nemzetek által írott művekről a magyar olvasó tudomást szerezhesen, azokból okuljon és – szerencsés esetben – minél többnek készüljön magyar nyelvű fordítása. Azt is nyomtatékkal hangoztatja, „akár mely vallású Keresztyén embernek kezében illő könyvek”, vagyis a szerzők között nemcsak protestánsok vannak, hanem katolikusok is, de azok megismerését is fontosnak tartja. „Hogy a’ megtessék, mely régi tudomány ez, és hogy most is kedves és igen hasznos gyakorlásban tartatik más bölts Nemzetek között: én e’ végre e’ könyvetskének végén fel-jegyeztem, az igen sok közzül, tsak mintegy sengéül egynéhány, majd minden Keresztyén Nemzetből való Autoroknak, még némelly Keresztyén Pátereknek-is e’ szép tudományra írott, munkáiknak titulusait, reménylven, hogy az értelmes emberek jóvá hagyni fogják, vagy hogy azok közzül a’ meg-szerzettethők Hazánkban is taláthassanak, mint minden-képen ártatlan és akár mely vallású Keresztyén embernek kezében illő könyvek, vagy azt hogy azok közzül egyik másik nyelvünkre fordittassanak, vagy a’ mi a leg-szebb volna: azoknak példájokra, a’ kiktől ki-telik hasonló elmékedések irattassanak a’ köz haszonra és az Istennek ditsőségére.” (71–72.) Az itt ígért bibliográfiai függelék – valamilyen okból – sajnos nem készült el, és lemaradt a könyv végéről. Azonban biztosra vehetjük, Szőnyi itt a nyugat-európai gyakorlathoz kívánt igazodni, amikor az irányzat tudományos irodalmi áttekintését tartotta fontosnak, ha úgy tetszik: tudományos-kulturális program megfogalmazását tartotta indokoltnak és felmutatni a magyar kulturális nyilvánosság számára. Scheuchzer is lehetett ebben mintaadója, azonban egyik fő forrása bizonyosan W. Derham volt, akinek műveire számos alkalommal hivatkozik: a *Physiko-Thelogiának* hatalmas nemzetközi elterjedtsége volt (az angol mellett német, francia, holland, latin nyelven), szinte mindegyik kiadásban megtaláljuk ezt a terjedelmes bibliográfiát. (A Református Kollégium Nagykönyvtárában tíz Derham-kiadást találunk a mai napig, amelyek mindegyike hatalmas bibliográfiát közöl. Az 1745-ös hamburgi kiadásra Szőnyi is hivatkozik, amely a bevezető után a bibliográfiával indít, jelzete: B 1268. Ráadásul ez olyan kiadás, amelyet Johann Albert Fabricius fordított németre, ajánlása pedig Barthold Heinrich Brockesnek szól, aki a kortárs német költészetben a fiziko-teologizmus egyik legkiemelkedőbb képviselője. Idéz is tőle egy hosszadalmas részletet az *Irdisches Vergnügen in Gott* c. kötetből.) Még egy Derham-kiadás érdemel figyelmet, az 1750-es hamburgi, amely az angol szerző műve előtt közli Ch. Rollin, *Physique des enfans* c. munkájának német fordítását *Kinder Physica* címmel. (Debreceni jelzete: B 1127.) Lehet, hogy ez a kiadvány mintául szolgálhatott Szőnyinek, hiszen elkészíti Rollin fordítását, amely a német kiadó szerint is szorosan kapcsolódik Derham művéhez. A beígért, majd várva várt bibliográfia csak Segesvári István Derham-fordításában fog megjelenni jelentős késedelemmel, 1793-ban Szőnyi ösztönzésére, de már ekkor merőben más kontextusban. Jól mutatja ezt a változást, hogy a verses ajánlások-köszöntők

a fiziko-teologizmus természetszemléletével kombinálja, vagyis a teremtéstörténet minden egyes napjának eseményeihez hozzárendeli a fiziko-teologizmus aktuális tudományos eredményeit.⁴⁵ Már a teremtés első napjainál látszik ez a szemlélet, amikor a Nap és a bolygók tulajdonságairól szól, megadja azoknak egymástól, a Földtől és a Naptól való távolságukat, nagyságukat, átmérőjüket, Nap körüli pályájukat táblázatba foglalja. Minden fejezet végére verses összefoglalót illeszt, amely lelkes, szárnyaló dicsérete a Teremtőnek és teremtményeinek. Itt ezt olvashatjuk:

Das Ew'ge Drey und Eins der Ursprung aller Dinge
Verdienet/ Ihm allein das Schöpfungs Lob zu bringen.
Nichts Ewig/ Nichts Natur/ Nichts Selbst/ Nichts ohngefähr;
Gott ists. O Welt, O Mensch! Gib Gott allein die Ehr!

(Ez a szemlélet számos szerzőnél megfigyelhető a kortársak között, a magyarok közül Széplaki T. Pál – később tárgyalandó – kéziratos munkájában bukkan fel.) Scheuchzer korábbi biblikus tárgyú művei már jelezték tudományszemléletét, módszereit, így a

már *erősen hitvédő hangvételűek*, különösen az öreg Szőnyi hosszadalmas művéről mondható ez el. A bibliográfia a 740–752. lapokon olvasható, amelynek terjedelme messze elmarad akár a Scheuchzer, akár a Derham-kiadásoktól; egyetlen magyar szerzőre hivatkozik, Szőnyi Benjáminra.) Megjegyzendő, hogy a magyar nyelvű bibliográfia valóban késedelmeskedik, de a fiziko-teologizmus vizsgálata, ismertetése, műveinek, szerzőinek számon tartása, bibliográfiai felsorolása, *folymatosan jelen van a hazai teológiai tudományokban és képzésben*, amit ezekben az évtizedekben a kiterjedt *latin nyelvű kéziratos tudományosság bizonyít*. Ennek néhány jellemzőjét a későbbiekben bemutatjuk.

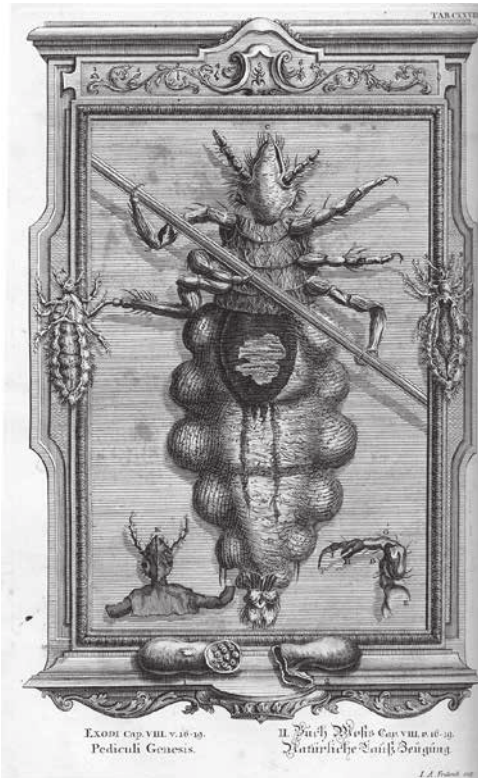
⁴⁵ *Natura sacra: Der Frühaufklärer Johann Jakob Scheuchzer (1672–1733)*, hg. Urs B. LEU, Zug, Achiuz, 2012; Robert FELFE, *Naturgeschichte als kunstvolle Synthese: Physikotheologie und Bildpraxis bei Johann Jakob Scheuchzer*, Berlin, Akademie, 2003; Irmgard MÜSCH, *Geheiligte Naturwissenschaft: Die Kupfer-Bibel des Johann Jakob Scheuchzer*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2000. A Református Kollégium Nagykönyvtárában tizenegy kötet Scheuchzer-mű van meg, ezek között a *Physica sacra iconibus aeneis illustrata procurante & sumtus suppeditante*, Joh. Andr. Peffel; Joh. Jac. Scheuchzer, I–IV, Augustae Vindelicorum & Ulmae, 1731–1735; *Physica oder Naturwissenschaft*, 1. 2. Theil, Bey dieser neuen Auflage durch und durch vermehret, und mit nöthigen Kupffern versehen, Zürich, Bey Heidegger und Comp., 1729. A *Physica sacra* [...] négy folio nagyságú kötetben, 2098 oldalon, 750 rézmetszettel jelent meg, amely a fiziko-teológiai kiadványok között is kiemelkedik rendkívül gazdag és látványos – mondhatni: barokk pompájú – illusztrációs anyagával. A kiadványról nyugodtan kijelenthetjük, hogy a fiziko-teologizmus tárgyának és saját korának kiemelkedő könyvművészeti alkotása. (Mit vier Foliobänden und 2098 Seiten sowie 750 Kupfern wurde sie zu einem Meisterwerk der Druckkunst der damaligen Zeit.) A Nagykönyvtár példányának jelzete: E 38. Ezen kívül még két kiadása van meg itt Scheuchzer *Physica, oder Natur-Wissenschaft* című művének. O 323-as jelzet alatt találjuk az 1709-es, zürichi kiadást, amelyet a possessor-bejegyzés szerint 1732-ben Zürichben *Maróthi György vásárolt és birtokolt*. (Georgius Marothi emi, Tiguri, A. C. N 1732.) Ennek azért van jelentősége, mert más kiadványok is bizonyítják Maróthi érdeklődését a fiziko-teologizmus iránt, de Scheuchzer műve egyértelműen közvetlen bizonyíték a szellemi tájékozódásra. (Ennek alapján feltételezhetjük, hogy Maróthi környezetében is képviselte ezt az álláspontot: tanítványai közül a fiatal Szőnyi Benjámin érdeklődését is felkelthette, akiről köztudott a fiziko-teologizmus irodalmában később játszott szerepe.) Az O 324-es jelzetű *Physica* 1729-ben jelent meg Zürichben.

Jób könyvéről írott munkája teljes összetettségében mutatja látásmódját.⁴⁶ Előszavában elmondja, hogy aki figyelmesen elolvassa Jób könyvét, abban együtt látja érvényesülni a Theologia revelata és a Theologia naturalis alapelveit, amelyek magukba foglalják az erkölcsi tanítást és a természettudományt.⁴⁷ Szerzőként marad a határai között, nem akar belekeveredni különböző vitázó vallási tantételekbe. Aki a szemeit csak egy kicsit is kinyitja, csakhamar látja, hogy a természettudósnak támaszkodnia kell a matematikára, medicinára. Az egész természet, a nagyság, távolság a Szentírás minden helye a természeti törvények szemlélése és a mozgás: nagyon sok szentírásbeli helynek az értelmezéséhez azokat a természet alapvető kutatásának fényébe kell hozni, és azon alapul a természeti és isteni hittudomány, az isteni csodáknak a bizonyítása. A fiziko-teologizmus egyik alapelvét is megfogalmazza, miszerint a természet a maga csodálatos voltában Isten lenyűgöző műalkotása (Kunstwerk des Gottes), amelynek sokoldalú megértéséhez elengedhetetlen a természettudományok tudása, eszközeinek ismerete. A természettudományok így válnak az istenismeret (Gotteserkenntnis) művészi eszközzé, az így értelmezett természettudományok művelője állandóan reflektál intellektuálisan és heves érzelmekkel megismerése tárgyára: vagyis kettős viszonyulás figyelhető meg esetében. *A minél teljesebb megismerésre törvő természettudós és a megismerése tárgyáért rajongó, azt minél gazdagabban kifejező művész.* Ezért olvashatjuk sokszor szinte vallomásszerűen egy-egy gondolatmenetbe ágyazva, vagy a képek mellett: *In majorem admirationem rapit – Még nagyobb csodálatra ragad.* Nem is törekszik érzelmei fékezésére a szerző, azt lépten-nyomon kifejezésre juttatja. Die Natur ist Kunstwerk des Gottes, die Naturwissenschaft ist Künstler der Naturkenntnisse. – A természet Isten műalkotása, a természettudomány a természetismeret művésze. Ezért is van szükség

⁴⁶ *Jobi Physica Sacra oder Hiobs Natur-Wissenschaft, vergleichen mit der Heutigen*, Zürich, In der Bodmerischen Truckerey, 1721.

⁴⁷ „Wer das Buch Hiobs mit Aufmerksamkeit durchlieset, der findet darinn einen Schatz von hohen Geheimnußreichen, aber auch niedrigeren, über die Vernunft nicht steigenden Wahrheiten, *eine Theologiam revelatam, und naturalem*, eine Sittenlehr, eine Naturwissenschaft: Er siehet ein grosses Gebäude, zu dessen Aufbau und Erklärung allerhand Werkleuthe nöthig seyn [...]. Ich bleibe in meinen Gränzen, mische mich nicht in die streitigen Lehr-Sätze verschiedener Religionen, und aber masse mir ein gleiches Recht an, dessen sich bedient ein Historicus, Politicus, Philologus. Wer die Augen nur ein wenig öffnet, der siehet bald, daß dem Naturforscher, Mathematico, und Medico, ein grosses überlassen ist. Die Ganze Natur, oder grosse, weite, aller Ohrten in Heiliger Schrift auf das Theatrum, zur Schau, dargestellte Welt, und darauf gegründete Natürliche Gottsgelehrtheit: Der Beweis Göttlicher Wunderen (nebst dem unselbahren Göttlichen Ansehen der heiligen Schrift) aus Betrachtung der Gesätzen der Natur, oder Bewegung: Die Erklärung sehr vielen Schrift-Stellen, welche aus grundlicher Erforschung der Natur müssen ihr Licht herholen [...]. Ich habe zwaren bereits, bis an nöthige Revision, fertig einen gantzen Commentarium über die Physicalischen und Mathematischen Text der H. Schrift, Alten und Neuen Testaments, zum Vortrab aber der gelehrten und curiosen Welt aufwarten wollen mit gegenwärtiger Erklärung Hiobs, weilen darinn bald die vornehmsten Sachen, *so in dem Schoß der Natur-Wissenschaft liegen*, vorkommen, und einer, der die Natur-Forschung zu seinem Vorwurf hat, bey dem einigen Hiob, so zu reden, ein ganzes Systema findet, welches in dieser Vorrede in möglichster Kürze zu zeigen willens bin, und zwahren nach der Ordnung meiner Teutschen Physic.“

arra, hogy a szavakon túl képekkel is kifejezzük, láttassuk az isteni műalkotás legapróbb részleteit és egészét. (Ezért készül monumentális művében a 750 rézmetszet.) Scheuchzer azt is hangoztatja, hogy az ábrázolt képi világnak méltónak kell lennie az isteni teremtmények nagyszerűségéhez és szépségéhez.

1. ábra

2. ábra

Ezért láthatjuk a tetű mikroszkópiusan felnagyított folio nagyságú képét (1. ábra), az északi fényt (2. ábra) és a bolygók pályájának modelljét. Látásmódjában érvényesül már a századfordulótól sokszor hangoztatott és lépten-nyomon visszatérő alapelv: Deus est maximus in minimis. – Isten alkotása a leghatalmasabban megmutatkozik a legkisebb teremtményeiben. (Egyébként tömegével láthatunk a metszetek között mikroszkópius ábrázolást a virágok, rovarok, bogarak, emberi szervek, érzékszervek tárgyalásánál, amit jelez is: sub microscopio aucta, vagyis mikroszkóp alatt felnagyítva.) Nem az egész Szentírás jelenik meg művében, csak részletek; azonban úgy válogat, hogy látásmódja legjobban illeszkedjen a bibliai szöveghez: „Hac tamen commoda occasione, quam suppeditat Textus prolaturus sum nonnulla ex Astronomia Physica moderna, et ad laudem Creatoris ostensus, qualinam sint illa statua, ordines, leges. – Ezt mégis a megfelelő okból, amit támogat a Textus [a Szentírás], kifejtem némely

modern fizikai és asztronómiai műből, és a Teremtő dicsőítésére bemutatom, legyenek azok törvények, következtetések vagy bármilyen meghatározások.” Az Énekek énekének gazdag növényi és virágleírásait valósággal „szétírja”, botanikai értekezéssé tágítja azokat, sok-sok kép által láttatva mindezt. A zsoldárok könyvének tárgyalásánál feltűnő, hogy sok zsoldárt elhagy, viszont a 104. meglepően aránytalan, bőséges terjedelemben szerepel: negyvennégy oldalon keresztül áradnak az ismeretek, (természet)tudományos leírások, megállapítások. (Köztudott, hogy a 104. psalmus a teremtés munkáinak dicsérete, amely kedvező lehetőséget teremt a fiziko-teologizmus látásmódjának érvényesítéséhez.)

Néhány évtizeddel Kocsi Csörgő után Héczei Dániel esetében tudjuk rekonstruálni a fiziko-teológiai irányzathoz fűződő határozott érdeklődését: ennek részei még debreceni diák korában készített diktátumai, majd külföldi peregrinációja során immáron nemzetközi környezetben bővül a szemhatára.⁴⁸ A források szerint kétszer is megfordult Nyugat-Európában, 1752-ben, majd 1761-ben Bázelen is időzött.⁴⁹ Hat kézírata maradt ránk a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának gyűjteményében, ebből három egyértelműen fiziko-teológiai vonatkozásokat tartalmaz. Az R 306 jelzetű kézirat 1751-ből származik, *Theologia Naturalis* címmel.⁵⁰

A theologia naturalis fogalma, értelmezése az egész korszak teológiai, filozófiai gondolkodásának meghatározó jellemzője. Éppúgy megtaláljuk tisztán teológiai munkákban, mint filozófiai tanulmányokban vagy természettudományos, természetismereti tárgyú értekezésekben, sőt kegyességi, liturgikus jellegű irodalmi művekben: vagyis interdiszciplináris módon több tudomány- és művészeti terület értelmezte a maga sajátos igényei szerint.⁵¹ Isten teremtő akaratának, az isteni kinyilatkoztatásnak

⁴⁸ Héczei cecei származású volt és alsóbb iskoláit Nagykőrösön végezte; 1749. április 23-án kezdte meg tanulmányait Debrecenben; 1759. szept. 29-től senior volt; azután Peéren pap, egyházkerületi főjegyző s közép-szolnoki esperes. Az 1791-es országgyűlésre az egyházmegyék egyik követe volt, meghalt 1794. november 7-én. Könyvtára a 19. század elején kerül a Nagykönyvtár birtokába, amiről lista készült, abban nagy számban található a fiziko-teologizmus nemzetközi irodalmának kiadványai.

⁴⁹ Ennek két bizonyítéka is van: 1. 1761. július 23-án ír Bázelen Teleki Sámuel album amicorumába (Inscriptiones Alborum Amicorum) egy Horatius-idézetet, 2. Ugyanitt, 1761-ben vásárol egy könyvet, amelyet a címlapjára írott possessor-bejegyzés bizonyít. A vásárolt könyv a holland fiziko-teologizmus kiemelkedő szerzőjének műve: B. Nieuwentyt, *Rechter Gebrauch der Welt Betrachtung zur Erkenntniss der Macht, Weisheit und Gute Gottes...*, Jena, 1747. A könyv debreceni, magyar vonatkozása, hogy a holland nyelvű művet az a Johann Andreas Segner fordította németre, aki 1724–25-ben a Református Kollégium diákja volt. Ennek emlékezete bizonyára még inkább felkeltette Héczei érdeklődését. Jelzete: B 54. (A szerzőnek még három műve maradt ránk a Nagykönyvtárban.)

⁵⁰ 1754-ből való a possessor-bejegyzése: Est e Ma[nu]scriptis Danielis Héczei ab Anno 1754.

⁵¹ Debrecenben a Református Kollégium Nagykönyvtárában 1800-ig kiterjesztve az időhatárokat mintegy húsz-huszonöt kéziratot találunk, amelyeknek tárgya *Theologia Naturalis* valamely jelentésváltozata: R 167, R 169, R 171, R 174, R 183, R 184, R 185, R 188, R 197, R 200, R 276, R 281, R 282, R 287, R 290, R 293, R 295, R 303, R 306, R 324, R 348, R 395, R 449/d, R 607/34, R 1538, R 1539, R 1572. A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában található hasonló tárgyú kéziratok: Kt. 48/3, Kt. 197, Kt. 198, Kt. 201/3, Kt. 222, Kt. 223, Kt. 224, Kt. 225, Kt. 226, Kt. 271, Kt. 281, Kt. 299, Kt. 394, Kt. 407, Kt. 607, Kt. 1134/23–40, Kt. 3381.

két alapvető formája létezik, kétféle módon tárul elénk: egyik a Theologia Revelata, vagyis a szavak – a Szentírás – által megismerhető kinyilatkoztatás; másik formája a Theologia Naturalis, vagyis a teremtett természet által jelenik meg számunkra. A 18. század egyre újabb és újabb ismeretekkel, bővülő mértékben tágítja, definiálja másként a természet fogalmát, az új természettudományos tudás ismeretei fokozatosan helyet kapnak, illeszkednek a teológiai gondolkodás szerkezetébe, a korszak érzelmi kultúrájába. A Theologia Naturalis ennek arányában mintegy univerzalizisztikus ismeretelméleti kategóriaként működik, ahol a teológiai gondolkodás kölcsönhatásba lép a természettudományok interdiszciplináris rendszerével. Ennek a modellnek alapvető polaritása ugyan létezik, azonban hosszú időn keresztül feltétlenül törekednek egyensúlyban tartására, és megelőzni a dichotómia kialakulását. A korszak ennek sok-sok változatát teremti meg, bár a polarításban rejlő feszültség növekedhet, a modell sok esetben labilisan bizonyul. Héczei kézírata nem jelöli meg forrásait, hogy az diktátum vagy másolat, amit maga szerkesztett. Tömören összefoglalja a theologia naturalis lényegét: eszerint az olyan tudomány, amely az ember gondolkodásának ésszerű alapelvei által bizonyítja azt, amit Istenről, tulajdonságairól és műveiről megismerhetünk és kell megismerni. A theologia naturalis nincs ellentmondásban a theologia revelatával és fordítva. A theologia naturalis éppen úgy, mint a revelata, ugyanazt a teremtőt, magát Istent ismerik meg.⁵²

Az R 449/d jelzetű kézirat 1752-ből származik, kilenc kivonat vagy diktátum olvasható benne. A *Historia Astronomiae* voltaképpen teljes csillagásztörténet, amely határozottan elválasztja az asztrológiától: különösen részletes a 18. század első felének bemutatásában. Ennek során bemutat szerzőket, műveket (voltaképpen bibliográfiát készít), obszervatóriumokat jellemez. Sokszor hivatkozik Derhamre, megfigyeléseire: Guvil. Derham per telescopium. Az *Observationes Physicae* a Theologia Naturalis érvrendszerét vonultatja fel a természetismeret eredményeivel kontaminálva. Itt is felbukkan a korszak rejtélyes sejtelme, miszerint lehetséges, hogy a bolygókon vagy a távoli csillagokban lehet élet és élhetnek talán emberek is!⁵³ Jakob Ode (1698–1751) az irányzat jelentős holland képviselői közé tartozott, *Observationes metaphysicae* című diktátuma került bele Héczei gyűjteményébe, amely a közelmúlt és a kortárs szerzők szemléje alapján tekinti át választott tárgyát, bár leginkább a csillagászat érdeklő.⁵⁴

Az R 197 jelzetű kézirat 1755-ből származó diktátum, amelyet Héczei Debrecenben Szathmári Paksi István professzor előadásai nyomán készített *Theologiae*

⁵² HÉCZEI, 1751, 78/a: „De Theologia Nat. in genere. Theologia Naturalis est scientia ex humanae rationis principiis demonstrans ea, quae de Deo, attributis, operibusque eius cognosci pussunt et debent. 84/b: Naturalis Theologia revelatae non repugnat et vicissim. Theologia Naturalis perinde revelata eundem Auctorem, ipse Deum cognoscunt.”

⁵³ HÉCZEI, 1752, 95/b–97/b. Mindaddig még nem sikerült nyomára bukkanni, hogy ez a sejtlem hogyan terjedt el a fiziko-teologizmus szerzőinek körében.

⁵⁴ *Uo.*, 98–140.

Revelatae címmel, így az tulajdonképpen Szathmári Paksi művének is tekinthető.⁵⁵ A *Theologia Naturalis* értelmezése jelentős terjedelemben szerepel. Lépten-nyomon a kortárs külföldi szakirodalomra hivatkozik, köztük német, latin, francia, angol nyelvű alkotók műveire, vagyis a legjobb szerzők alapján tájékozódott.⁵⁶ Pedig a természeti ismeretek szükségesek és hasznosak Isten ésszerű bizonyításához, semmi esetre sem jelentéktelenek azok – foglalja össze gondolatmenetét.

Az R 169-es jelzetű kézirat a Nagykönyvtár állományában található Debrecenben, 1750 körüli diktátum. Vagyis valaki az itt tanulók közül hallgatta egyik professzorának előadásait, és annak lejegyzése a kézirat. (A lejegyzőről és a professzorról biztos információnk nincs.) Címe: *De Theologia Naturali in genere*. Kezdő mondata tömören összefoglalja a *theologia naturalis* korabeli értelmezését: „*Theologia Naturalis est scientia ex humanae rationis principii demonstrans ea, quae de Deo attributis, operibusque eius cognosci possunt et debent.*” Vannak, akik az emberi test felépítésében vélik bizonyítva felismerni Isten művét: például Galenus, Hoffmannus számára a haj, szív a lenyűgöző bizonyíték, mások a csillagászatban (Derham), fizikában (Niventis) találják meg ugyanezt. Meggyőződése, hogy alapos természetismeret nélkül nincs igazi istenismeret (*cognitio Dei*). Ez nemcsak hasznos lehet az ember számára, de a természetismeret a teremtés csodálatához is elvezet minket, amely áhítat és folyamatosan átérzett érzelmek forrása is. Ez a gondolat a fiziko-teologizmus irodalmi ábrázolásának fontos mozzanata, amely a művészi kifejezés bátorítója és serkentője. A mi korszakunkban mindez egyre inkább rendelkezésünkre áll, amelyet meg kell osztanunk másokkal is, hogy megismerjék és átélhessék ezeket az eredményeket. Nyomatékkal hangoztatja, hogy a *theologia naturalis* nem tagadója vagy gyengítője a *theologia revelatának*, hanem megerősíti és árnyalja azt.⁵⁷

⁵⁵ Szathmári Paksi István a korszak meghatározó debreceni professzora, akinek (kézirat) művei között lépten-nyomon rábukkanunk a fiziko-teologizmus nyomaira, vázlatosan vagy részletesebben kifejtve. Hatása igen nagy volt, hiszen tanítványok sokaságának látásmódját alakította Debrecenben, de Sárospatakon is, kézirat másolatok készültek és maradtak ránk nagy számban.

⁵⁶ R 197, 2/b: „*Naturalis Theologia est Scientia de Deo eiusque operibus et cultu ex naturali lumine rationis recita, ita Deum ex operibus suis cognoscere queat, conscientia testis est.* 4/a: *Necessitas tamen et utilitas naturalium de Deo et Ratione notitiarum haud exigua est.*”

⁵⁷ R 169, 4/a: „*Quanta vero Theologiae Naturalis prae caeteris disciplinis sit praestantia id etiam demonstrare difficile non est. Quaecunque enim mens oculisque noster intra vel extra si posita cernit, nihil nisi cuncta auctorem Deum mostrant, ex suisque bonitatem, sapientiam, intellectumque infinitum notant. Certe ex omnibus quae mens repetitus disciplinis Th. Naturalis veritates tanquam conclusiones dici possunt. Id quod et nos huc usque in Physicis fecimus. Deus autem nihil frustra hominibus concessit, sed in usus certos sane adparet omnes in Universum homines Deum non solum cognoscere posse, si ad mentem attendant, sed quoniam cognoscere possunt id etiam efficitur de uniuscuiusque officio esse ut adsequatur. Cur enim alio finis tot res admirandas, tot animalia, tot plantas, tot diversas terras circum nos posuit quorum tamen bene multorum tantum abest ut utilitatem capiamus, ut potius ea nobis noceant, nisi ut hoc ipsum ex his quantus sit probe intelligamus. 9: Efficitur, igitur Th. Naturalem revelate non repugnare. [...] Quum autem nostrae aetate tanto studio summi viri omnes disciplinas excoluerunt, tanto plura hodie suppetunt argumenta, ex quibus aeterna Dei sapientia aestimatur et fines Th. Naturalis proferantur. [...]*”

Végezetül szólnunk kell még egy különleges forrásról, amely kéziratos prédikációs-könyvben maradt ránk Debrecenben. Szerzőjének életműve szinte teljes egészében kéziratos maradt, bár az jelentős és húsz kötetnyire rúg. Idősebb Széplaki T. Pál (circiter 1720–post 1790) életét csak nagy vonalakban ismerjük. Zemplénből származott, Erdőbényén volt rektor pataki diákoskodása után, majd Losonc (1762–1785), azután Drégelypalánk lelkésze (1785–1789), közben mindvégig (tehát 1762–1788 között) esperesi tisztséget viselt. Bázeli beiratkozása egy évvel többek – például Hatvani István – után, 1747-ben történt meg: „die 27. octobris. Paulus Széplaki Hungarus ex superiore Hungariae, comitatu Zempleniensi”.⁵⁸ Életműve – a 18. század második harmadában – szinte teljes egészében a magyar nyelvű kegyességi irodalom körébe tartozik, annál inkább tanulságos, hogy abban viszont a fiziko-teologizmus markánsan megjelenik. Az *igaz vallásnak egymástul föggő részei* című vaskos prédikációs-kötet Losoncon készült az 1740-es évek végétől, minden prédikáció után feljegyzni a keletkezés dátumát.⁵⁹ Már az első prédikációban kifejti alapvető szándékát. Elkülöníti egymástól a Theologia Naturalist és a Revelatát, de szükségesnek gondolja a Naturalis theológiát a Revelata még jobb megértéséhez. „1. Prédikáció, A Természeti Vallásnak az idvösségre való elégtelenségéről. 2: Minthogy pedig immár tudhattyátok, Vallás két féle. Természeti és kijelentett Vallás: a miképpen t. i. az Isten önmagát mind a természetben, amint a Sz. Írásban kijelentette.”

Végighalad a világ teremtésének napjain, és részletesen értelmezi a megteremtett természeti jelenségeket és élőlényeket. Látható gyönyörűséggel merül el mindezek leírásában, minél több természetismereti anyagot akar hallgatóinak átadni (akiket a prédikáció során többször is megszólít!) és nem titkolja érzelmi megrendültségét vagy rajongását. Vagyis alkalmazza a cognoscenda, admiranda et movenda (megismerni, csodálni és megindítani) másoknál is látott alkotói módszerét. A teremtés minden napjánál megfigyelhetjük ezt a magatartást, de különösen a negyedik nap váltja ki belőle a tudás és érzélem heves megnyilatkozásait. Ezek a prédikációk igen terjedelmesek (14–15 lapnyiak), írott formájukban aligha hangzottak el szószékről, valószínű, hogy szóbeli változatuk rövidebb lehetett. A következőkben kissé terjedelmesebb idézetekkel mutatjuk be Széplaki módszerét, eljárásait. Gyakran hivatkozik a *messze látó üvegekre*, vagyis csillagászati távcsőre, amelyek megsokszorozták megismerő képességünket; *de őt is erősen foglalkoztatja a más bolygókon vagy csillagokon elképzelhető élet, akár az emberhez hasonló lények gondolata*. Érvelése szerint mindez

Theologia igitur revelata ea de Deo docet, quorum cognitio, vires naturae plane excedit, adeo ut illa plane ex rationis quem hauriri prorsus non possunt, nec is se et per se educi, quae tamen ea quae naturae lumen docebat, non solum confirmat, sed etiam illustrat, [...]. Quanquam igitur Theologia Naturalis verum de Deo doceat, non tamen omne verum quod ad Deum et homines pertinet reperit.”

⁵⁸ Sárospataki Lapok, 1860, 159. Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII, Bp., Hornyánszky, 1913, 794–795. Zoványi nem említi életrajzát, hisz nyomtatásban (a Petrik-bibliográfia szerint) mindössze egyetlen halotti beszéde ismeretes, de a neve szerepel a drégelypalánki esperesek sorában.

⁵⁹ Jelzete: R 411.

nem lehetetlen (bár maga annak eldöntésére nem vállalkozik), mivel ez igazolná a Teremtő végtelen erejét és kimeríthetetlen eszközeit.⁶⁰ Ugyanakkor viszont hangoztatja, hogy a Szentírás igazsága és a természet igazsága egy és ugyanaz, egymást erősítik, és nem gyengítik: „Igaz ugyan, hogy a Szent Írásnak némely soltárának formái épen ellenkezni láttatnak ezzel az értelemmel. A' melly nevezetesen a 19. soltárban, az égnek kerekességét meg kerülni, az égnek egy végétül fogva a más végig futni mondatik [...]. De a' Szent Írás ilyen szóllásainak formáiról közönségesen azt kell megjegyeznünk, hogy A' Szent Írásnak nem az a tzéllya és vége, hogy nekünk Physikat, valóságos természeti dolgokrúl való tudományt tanítson, hanem fő tzéllya annak az, hogy a bűnösöknek Istennel való meg békéllését tanítsa.”⁶¹ Pontos, részletes csillagászati ismereteket közöl, bolygók adatait, pályájukat a Földtől, Naptól mérve.⁶² Ő is fontosnak gondolja

⁶⁰ „A'kik például azt [a Holdat] meszsze látó üvegekkel szokták vizsgálni, azt mondják, hogy abban a száraz földet is a' vizektül, a' hegyeket a' völgyektül meg lehet különböztetni, sőt hogy körülötte felleg forma gőzölgések is láttatnának, a' mellyekből talán szint úgy esső és hó hullana arra, mint a mi földünkön. És ugyan ezeknek meg gondolása adott alkalmatosságot a világi Böltsenek az arról való tudakozódásra, ha valyon a Hóldban, és a több földhöz hasonló planétákban is nem vólnának szintűgy lakosok, külömb külömb rendű élő állatok, mint ezen a mi földünkön? En ezt a kérdést A. tsak oldalaslag említem, mert tudom jól, hogy az erről való tudakozódás sem az én hivatalomra, sem erre a sz. helyre sem a ti idvességtekre nem tartozik: ezokáért nem is határozok én benne egy általlyában semmit is. Hatsak azt jegyzem meg felöle, ha nem kell egészen képtelennek és nevetségesnek tartani azt a kérdést és annak állatását, mert vagynak sok okaik a tudós embereknek hogy arról gondolkodjanak. Azonban az igaz, hogy annak a kérdésnek sem állatása sem tagadása semmit is nem ellenkezik a' Vallásbéli és üdvösségre tartozó igazságokkal, mindazon által a Teremtőnek felséges völtát és véghetetlen tökéletességeit, igen igen nagyítaná és dicsőiténé az, ha azokban is szint úgy hív meg esmérhető és ditsőíthető lakosok vólnának, mint itt a földön. Annyival is inkább, ha azt úgy gondoljuk, hogy ez a mi földünk majd leg kisebb minden planéták között, és azoknak a távollyabb való Plánétáknak mint a Marsnak, Jupiternek, Saturnusnak erre, igen kevés hasznát lehet tapasztalni: ezokáért is úgy tettezik, hogy igen tsekélyen gondolkodna valaki az Istennek véghetetlen tökéletességei felöl, az ő Böltsége, Jóssága és Hatalma felöl, ha vakmerőképpen azt állatná, hogy tsak ezen a kis földön legyenek az Istent meg esmérhető és ditsőíthető teremtesek. Azok a több nagy testek és meg meg annyi földek, a' mellyek közül némelyek sok esetben nagyobbak az mi földünknel, minden okos teremtetett állatok és lakosok nélkül vólnának, s azomban a mi földünknek is igen keveset használnának.” SZÉPLAKI, 356.

⁶¹ *Uo.*, 352.

⁶² *Uo.*, 353. „Úgy van kedves K. H. hogy semmi is a mi tsodálkozásunknak fel serkentésére nem alkalmazhatóbb, mint a napnak és holdnak, és a tsillagoknak szemlézése. [...] ezen a' mi földünkön, a naptól és a nap által van minden élet és mozgás, és e' nélkül semmi élő állat meg nem alhatott. [354] A' Nap közönségesen mi légyen, tudjuk: ha természeti valóságát le akarjuk írni, úgy gondolkodhatunk felöle, hogy a' nap olyatén nagy tűz tenger, a' mellyből származik minden világosság és melegség, erre a mi földünkre és a' több környülötte lévő Plánétákra. Vagyon talán valami meg egyezése ennek a' Nap tűzének a' mi földi tűzünkkel, annál mindazonáltal sokkal melegebbnek és hathatósabbnak kell lennie, de miből állyon, az a' nap tűzének matériája, a' melly szüntelen ég, mégis meg nem emésztetik, mi azt meg nem határozhatjuk, talán nintsen is ahhoz hasonló. Külső formájára nézve gömbölyegnek kell a' Napnak lenni, a miképpen az egyéb égi testeknek is az szokott formája. És a' kik reá vigyáznak úgy tapasztalhattyk, hogy a' Napnak tűzében, a' melly a meg tüzesedett és meg olvadott érchez hasonló, légyenek valamelly feketéllő motskok és gőzölgések, a' mellyek közül némelyek mindenkor egy formán láttatnak meszsze látó üveg által a napnak ortzáján, némelyek pedig hol kisebb hol nagyobb mértékben [...] Nem egyformán gondolkodtak eleitül fogva az emberek e' [355] világi nagy Testekről, vagy e világ nagyobb részének rendirül, és így a' Napot

a teremtés egészében *az ember számára megalkotott hasznosságot* (a szépség mellett!), amely a létezés sok-sok, emelkedő fokozatában, egyre tökéletesebb formákat öltve nyilvánul meg. Ez a hasznossági elv jelen van a mikrovilág legkisebb teremtményeiben (tanulhatunk azoktól, például a pókoktól a szövés tudományát), ugyanígy a növények és állatok országában van ezernyi példa, majd a makrovilág hatalmas jelenségei mutatják Isten teremtő célszerűségét.

Hasznairul a Napnak szöllenünk sokat nem szükséges, mi azokat mindnyájan szüntelenül tapasztalhattuk. Most már a Nap után, tekintsük meg a kiterjesztett égi erősségben fel függesztett több világosító állatokat is. Planétáknak neveztetnek azok a nagy Testek, a melyek a Naphoz leg közelebb vagynak, setét vastag matériából állnak, és ő magokban sem melegségek, sem világosságok nintsen, mint a Napnak és a tsillagoknak, hiszen minden világosságot és melegséget a Napnak reájuk való sugárzásából vésznek. Illyen Planéták már hatok számláltatnak ez mi világunknak alkotmányában. A Naphoz leg közelebbi az úgy neveztetett Merkurius, azután van Venus, azután a Föld, majd Mars, Jupiter, azután leg killyebb a Saturnus. Nem tsillagok ezek tulajdonképpen, hiszen a mi földünkhöz hasonló testek, és

is nem egyforma helyen helyeztették. Legrégibb s leg közönségesebb értelem volt az az emberek között, hogy ennek az egész világnak közepe a mi földünk volna, és e körül forognának minden egyéb nagy testek, nem csak a Hold, hanem maga a Nap, a többi Planéták és minden tsillagok is. És az igaz, hogy a Sz. Írás is az embereknek e szerint a közönséges vélekedés szerint láttatik sok helyen szöllani, a földnek állásáról, a Napnak és a tsillagoknak forgásáról. De minthogy e szerint a vélekedés szerint igen nehéz ki magyarázni sok égi változásokat, nehéz kivált mindenek felett még csak meg gondolni is azt az iszonyú sebes mozgást, a melynek kellene lenni naponként a föld körül a Napnak, tsillagoknak, és az egész ég alkotmányának, u. mint amellynek sebesebbnek kellene lennie, akármeddig ki lőtt ágyúgolyóbis sebességénél, tehát mind a régiek közül némelyek, mind a maiak tsaknem mindnyájan, úgy gondolkoztanak, hogy ennek az egész világnak közepe volna a Nap, és e körül forognának osztán a többi Planéták, ki kisebb ki nagyobb kerekülettel, a mint azok közelebb, vagy távollyabb vagynak a Naphoz helyeztetve. És talán erre célzott az Istennek lelke is, a midőn a Napot, mint a kiterjesztett erősségnek közepén lévő Világosító állatot legelől nevezi. A bizonyos hogy a Napot úgy közép helyen helyeztetvén, hogy a leghatalmasabban közölheti az a maga melegét és világosságát a többi Planétákkal. Ha már így a Napot, a kiterjesztett erősségnek közepén helyeztettyük, annak egyéb mozgása nem fog lenni, hanem a mennyiben minden 27 nap alatt egyszer a maga tengelye körül fordúl, azon kívül pedig mindenkor ugyan azon egy helyben, és a többi égi testektől ugyan azon egy forma távolylétben fog maradni. [356] Ha a Napnak nagyságáról gondolkodunk, könnyen el hihettyük, hogy igen nagynek kell annak lenni, ha azt meg gondollyuk, mely igen távolyló testeket kell annak meg világosítani. Az mely világi bölcsék kisebb számra szorittyák annak az ő nagyságát, azt mondják felüle, hogy legalább is szükséges képpen egy ezerszerte való ezernyivel nagyobbnek kell lenni a földünknél. Mások pedig nagyobb hihetőséggel azt mondják, hogy negyedfél millióval nagyobbnek kell lennie. És így az Napnak kerekülete nagyobb lenne nyolc száz ezer mérföldnél: *iszonyú nagy lángos, iszonyú nagy tűztenger az!* És ugyanonnan van, hogy annak az ő melege és világa, a Saturnus nevű planétára is elhat, a mely mind azon által legalább is 170 millió mérföldre mondatik távolyló lenni a Naptul. Ha a Nap az ő világosságával a mi földünket meg nem világosítaná, mindenkori setétség volna azon, a melyben *sem a több teremtett dolgoknak szépségét nem láthatnánk, sem azoknak hasznát nem vehetnénk.*

valamint a hód a' Napnak rea való sugárzása által mutat világosságot, úgy azok is mind a' Naptól vesznek világosságot, és a' mint a' Naphoz vagy közelebb vagy távolabb vagynak, az szerint kisebb vagy nagyobb kerekületet tsínálnak a' Nap körül, és kevesebb vagy több idő alatt kerülnek meg a' Napot. Mindegyik csak a Naptól kapja a fényét.⁶³

Pontosan közli a bolygók Nap körüli keringési idejét: esztendő, nap, óra; próbálja megmagyarázni a bolygók mellé rendelt holdak „feladatát”, a Föld lakói számára érthető és belátható hasznukat.⁶⁴ Az itt bemutatott példák mellett másutt is találkozunk

⁶³ *Uo.*, 357–358.

⁶⁴ „Könnyen el gondolhattya akárki, hogy a' melly Plánéták a' Naptól távolabb vagynak, nem vehetnek annyi és olly bő világosságot attul, mint a' közelebb valók. De hogy azoknak elegendő világosságok legyen, azt tselekedte a' teremtő Isten, hogy azok mellé, a' távolabb valók mellé meg meg kevesebb v. több hód forma kisebb plánétákat helyheztetett, a' mellyek ezek körül a' nagyobbak körül forganak, szint úgy mint a' Hód a' mi földünk körül, és azt tselekeszik, hogy azokban a' Napnak világossága meg ütközvén, a' nagyobb planétára a' világosságot vissza botsássák, és annak elegendő világossága lehessen. Már a Jupiternek illyen 4 hódja van, a' mellyek a' körül forganak és azt világosítják. A' Saturnusnak pedig a' melly a' leg távolabb van, 5. és azon kívül egy nagy vastag abroncsa, a' mellyből hasonlóképpen a' Napnak sugárai arra viszva verődnek. Mindezeket pusztá szemmel nem láttya az ember, hanem *arra készített meszsze látó üvegek által tapasztalhattya*. Óh én Istenem, melly tsudálatosok és nagyok a te munkáid, mindenedet bölcsen el rendeltél. [...] A' Hódat nem számoltam én azok közé a' hat Planéták közé, azért mert nem a' Napot szokta meg kerülni, mint a' többi, hanem ezt a' mi földünket. És minthogy az mi hozzánk leg közelebb van, azért tapasztaljuk annak több változásait pusztá szemekkel is mint a' többieknek. A' Hód valósággal az a planéta, amelly egy átallyában és leg közelebb a' mi földünknek hasznára és szolgáltyára rendeltetett, a' Teremtőtől, hogy abban a' meg ütköző Napnak sugári és világossága által, az északak setéségét meg világosítsa. Hogy a' Hód ő magában, világosság nélkül való vastag és setét test légyen, pusztá szemmel is láthattuk azt, midőn annak tsak egy kis részén látunk sokszor valamely világosságot, minthogy a' föld miatt ollyankor [359] a' Napnak sugára annak több részére nem süthet. 360: A' Tsillagok felől úgy gondolkodnak a' világi böltsék, hogy az meg meg annyi Nap légyen, és azoknak valamint a' Napnak szint olly társa, melege és világa legyen. Kitsinyeknek tetzenek mind a pusztá szemnek, *mind a meszsze látó üvegen által igen meszsze vagynak tölünk*. Azt merik mondani a Természet vizsgálók, hogy a leg közelebb való tsillag is volna 500 000 milliom mérföldnyire. Nem tsuda hát, ha nagy részét azoknak pusztá szemekkel nem láthatni, *üvegen által* sokkal többek tetzenek, mint pusztá szem által, de úgy is megszámlálhatatlan azoknak az ő számok. Tsak a' mit mi közönségesen Tej úttyanak szoktunk az égen nevezni, nem egyéb az az el nyúlt fejrőség, *a' mint üvegen világossan meg tettik*, hiszen az megszámlálhatatlan sok tsillagoknak sokasága, és az azoknak össze verődött világossága. Ha nagyok ha illy sokak a tsillagok, haszna mind azon által azoknak a' mi földünkre nézve igen kevés tapasztaltatik, az egy ékességet ki vévén, úgy mint amellyek mint valamely szép tündöklő rajzolások a' mi fejünk felett való ég mennyezetét meg szépítik, és meg ékesítik ... [...] Mint hogy mindazon által igen nagy része azoknak tsak a szemet sem gyönyörködtetheti, mert azokat nem láttyuk, igen könnyen el lehet hinni, hogy más vége volt az Istennek azokban: és semmi sem ellenkezik az Istennek véghetetlen böltsességével és Mindenhatóságával, hogy ott még sok ollyan világ légyen mint ez mi itt való Világunknak alkotmánya, a' mellyekben azok a' tsillagok, szint úgy Nap gyanánt használhatnak és szolgálhatnak, mint a' mi Napunk szolgál a' mi földünkre nézve. [361] Ha továbbá a' Napot meg gondoljuk, a' melly ezeknek a' Plánétáknak közepén van, a' földnél nagyobbnak mondatik az ezerszerre való ezernyivel, iszonyú nagy testnek kell annak lenni. Ha már most mindezekre is vettyük és alkalmaztattuk, azt a' ki terjesztett erősséget, a' mellyben ezek fel függesztettek, a' mellyben ezek szabadon, egymás meg akadályoztatása nélkül járnak, kelnek és forganak, ugyan minémű nagy távolságú helynek kell

Széplaki prédikációiban, áhítataiban a fiziko-teologizmus látásmódjával. Széplaki prédikációs kötete azért is figyelmet érdemlő, mert jelenlegi ismereteink szerint *a korszak egyetlen olyan szerzője, aki a fiziko-teologizmus elveit bizonyíthatóan – losonci gyülekezetében – szószékről hirdette*, vagyis orális formában széles nyilvánosság számára tette azt elérhetővé, bár olvasmányként való publikálásukra minden bizonnyal gondolhatott. (A prédikációk szövegében az aposztrophék lépten-nyomon jelzik is a hallgatóihoz való fordulás retorikai-homiletikai tényét. Egyébként minden prédikáció után feljegyzik azok elhangzásának dátumát, helyszínét.) Feltételezhetjük, hogy mások prédikációs gyakorlatában is megtalálható volt ez a törekvés, csak azok vagy nem maradtak ránk vagy még nem sikerült nyomukra bukkanni.

3.

Kármán József (1738–1795) losonci református pap (a *Fanni hagyományai* írójának apja) fordítja magyarra két német szerző munkáját. Az első kötetben Christoph Christian Sturm, *Unterhaltungen mit Gott in den Morgenstunden, auf jeden Tag des Jahres* (Istennel való társalkodás, a reggeli órákon az esztendőnek minden napjaira), a második kötetben Johann Friedrich Tiede, *Unterhaltungen mit Gott in den Abendstunden auf jeden Tag des Jahres* (Istennel való társalkodás az estvéli órákon az esztendőnek minden napjaira) című művét. 1784-ben már a 4. kiadása alapján készült magyar fordítása jelent meg Pozsonyban Fűskúti Landerer Mihálynál. Sturm első kiadása 1774-ben, Halléban jelent meg, Tiede pedig 1781-ben, Tübingenben. Igen népszerű volt a két munka, van nekik több angol, francia fordításuk, szövegváltozatuk.⁶⁵ Sturm kötetében fontos előszó (Vorrede) áll, amely a keletkezésre vonatkozóan ad információkat; művét *Erbauungsbuch*nak (lelki építő/kegyességi könyvnek) nevezi, nyilván a korabeli elnevezést használva a kegyességi művek egy csoportjára: *Erbauungsliteratur*. Ez előtt három évvel jelent meg a korábbi kiadás (1778), viszont éppen száz éve volt akkor Christian Scriver nevezetes művének megjelenése. Scriver a pietizmus szerzője, akit a német fiziko-teologizmus szeretettel emlegetett

annak lenni, kitsoda mérheti meg annak szélességét és magasságát? A világi böltsek többeknek mondják azt tíz száz ezernyiszer mért földnél. És ez még tsak a Tsillagos égisig való alkotmánya e Világnak, és tsak az a részetskéje az, az Isten munkáinak, a melly kiváltképpen való módon, a mi hasznunkra és a mi földünkre tartozik.”

⁶⁵ A Nagykönyvtárban, Debrecenben 11 példány található ezekből a kiadásokból. A B 1277 jelzetű kötetet (Sturm, *Betrachtungen [...]*, Tübingen, 1781) Debrecenben, aukción vásárolta 1792-ben a tulajdonosa: „Est Pauli Császári ementis in publica auctione Debrecini, 1792.” A bejegyzés bizonyítja, hogy ez az irodalom, könyvkultúra jelen volt a debreceni kulturális közegben, már helyben is hozzá lehetett férni az érdeklődőknek az itt rendezett könyvaukción. Valószínűsíthetjük, hogy *a Kollégium partikula rendszere is közvetítette ezt a kultúrát*, amint az Hódmezővásárhely és Szőnyi Benjámin esetében már régebben bizonyított.

előzményei között.⁶⁶ Hozzá hasonlót szeretett volna írni: seine gute Kenntniß der Natur und Kunstwerke. Tulajdonképpen Scriver ébresztette fel benne a vágyat, hogy hasonlót írjon (ein ähnliches Werk zu schreiben). Felhasználta Buffon, Derham, Plüche, Nieuwentyt, Sulzer, Bonnet műveit, vagyis a fiziko-teologizmus reprezentatív szerzőit.⁶⁷ A szerző Andachtnak, áhítatnak nevezi művét, mindegyik elmélkedéshez egy-egy – változó hosszúságú – verset csatolt, amely összefoglalja az Andacht tartalmát. Érdeemes vázlatosan áttekinteni a tartalomjegyzéket, hogy milyen tematikájúak az áhítatok.⁶⁸ Az áttekintésből kirajzolódik a fiziko-teologikus tematika, amely a természetben különösen a mikro- és makrovilág bemutatását vállalja, ezért találjuk meg köztük a Tejút, a Nap (távolsága és nagysága), az ég kékje, a világ felépítése, a földgolyó nagysága és alakja, a csillagos ég, a Hold, az északi fény, a szelek és a viharok, a szem csodálatos felépítése, a kiscsirke fejlődése a tojásban, az emberi szív, a hópehely kristályszerkezete, bámulatba ejtő kicsinységek a természetben, – mindezeknek a leírását és magyarázatát. Az egyes áhítatok két-három oldal terjedelműek, amelyek alkalmasak – mintegy imádságszerűen – a választott tárgy gondolati és érzelmi átélésére, alapvetően a bensőséges egyéni hitélet szokásaihoz illeszkedően.

Sturm az előszóban bejelenti, hogy a következő esztendőben a Mihály-napi vásárra megjelentet egy verses kötetet, amely az áhítatok témáinak verses feldolgozását fogja elvégezni.⁶⁹ Meg is jelenik 1775-ben Halléban a *Sammlung Geistlicher Gesänge über die Werke Gottes in der Natur: Eine Zugabe zu den Betrachtungen über die Werke Gottes im Reiche der Natur und der Vorsehung* című verseskötet. Ez

⁶⁶ Christian Scriver (1629–1693) erős pietista hatás jellemzi, Jakob Spenerrel volt szoros kapcsolata. (waren gerade hundert Jahre verstrichen, da der fromme Scriver seine zufällige Andachten über die Werke der Kunst und Natur herausgegeben.) Scriver műveiben egyesült a természetismeret és a művészeti alkotás, Sturm is ehhez hasonlóra törekedett: seine gute Kenntniß der Natur- und Kunstwerke.

⁶⁷ Vorrede, „Es war nöthig, um diese Absichten desto glücklicher zu erreichen, daß ich mich aller hilfsmittel bediente, welche mir die Schriften der Naturkündiger an die Hand gaben. Ich habe daher kein Bedenken getragen, jedesmal, wenn ich glaubte, bestimmter, deutlicher oder eindrucklicher reden zu können, in der Sprache eines Buffons, Derhams, Plüche, Nieuwentytts, Sulzers, Bonnets und anderer Männer von diesem Range mit meinen Lesern zu reden.”

⁶⁸ Betrachtung des gestirnten Himmels, Unterirdisches Feuer, Der Komet, Ordnung Gottes im Leben und Sterben der Menschen, Der Nebel, Wunderbarer Bau der Augen, Nutzen der Sterne, Runde Gestalt unserer Erde, Der Mond, Stürme und Winde, Das Nordlicht, Erstaunenswürdige Kleinigkeiten in der Natur, Grösse und Entfernung der Sonne, Mangelhafte Erkenntnis der Natur, Bau des menschlichen Herzens, Natur und Eigenschaften der Luft, Ursachen der Kälte und Wärme, Mannigfaltigkeit der Blumen, Der Magnet, Der Thau, Der Hamster, Die Raupen, Die Nachtigall, Das elektrische Feuer, Das Blau des Himmels, Grösse unsrer Erdkugel, Stand der Sonne, Wiederkunft der Vögel, Das Weltgebäude, Das Hünchen in Ey, Die Tulpen, Empfindungen bey dem Anblick des Himmels, Die Lappländer, Bildung des Schnees, Das Erdbeben, Die Milchstrasse, Belebende Kraft der Sonne.

⁶⁹ „Das letztere schien mir schicklich zu sein, da ich in der Michaelismesse vorigen Jahrs eine besondere Sammlung geistlicher Gesänge über die Werke Gottes in der Natur herausgegeben habe.” Ennek volt előzménye az 1767-ben Frankfurtban megjelent Sturm-verseskötet: *Lieder für das Hertz von dem Verfasser des Christen am Sonntage*, amely még inkább hagyományos gyülekezeti énekeket tartalmaz, bár néhány esetben megszólal a fiziko-teologizmus tematikája.

tulajdonképpen a prózai kötet terjedelmes verses kiegészítője, költői nyelve a fiziko-teologizmusból táplálkozik. Vázlatos tematikai áttekintés a tartalomról: Weisheit Gottes (csupa makrofizika, fény, egyensúly, Unendlichkeit, Ewigkeit, Es ist, in Ansehn deines Lichts,/ Die Sonne selbst ein Punckt, ein Nichts,/ Nur du, Gott, bist die Sonne.) Gottes Allmacht, Lieder über besondere Gegenstände und Wohltaten in der Natur, Der Himmel, Donnerwetter, Wasser und Meere. Külön ciklus mutatja be az évszakok, napszakok változásait, egy-egy esetben több variáns szól az adott témáról: Lieder über den Wechsel und die Wohltaten der Jahreszeiten, Todesgedanken im Frühling, Sommerlieder, Herbstlieder, Winterlieder, Lieder in den Morgen und Abendstunden.⁷⁰ A versek különleges keverékét teremtik meg a hagyományos kegyességi ének, a bölcseleti-filozófikus hangvétel, aktuális természetismeret és valami újszerű természetleírás, olykor himnikus érzelmi elragadtatás, rajongás látásmódjának. Ezek az alkotóelemek eltérő arányban válnak meghatározóvá egy-egy vers esetében, néhol a didakszis – természetismeret/-leírás – irányába billen a hangsúly, másutt a filozófikus, himnikus érzelem hangja válik uralkodóvá; így a dalszerűségtől a liriko-epikus jellemzőkig alakulnak a műfaji sajátosságok. Egy részlet álljon itt a tavaszt ünneplő *Frühlingslieder*ből, a megújuló, szép természet ünneplése az, amelyben a dicsőítő himnusz (Lobgesang) szólal meg:

Die Frühlingsflur ist dein Altar,
Worauf das blumenreiche Jahr,
O Herr, zu deinem Wohlgefallen,
Sein erstes füßes Opfer bringt:
Wo von den Nachtigallen
Ein froher Lobgesang erklingt.

Du hast mit Schönheit, die entzückt,
Wald, Berg und Thal und Flur geschmückt,
O milder Schöpfer aller Dinge!
Dir weih ich meinen Lobgesang.
Die reinste Liebe dringe
Mein ganzes Hertz zum frohen Dank. (230.)

⁷⁰ Népszerűségére jellemző, hogy már 1775-től több megzenésített változata jelenik meg, egyben arra figyelmeztet, hogy *a zeneirodalomban is népszerű ez a tematika. Sechzig auserlesene Gesänge über die Werke Gottes in der Natur*, in Musik gesetzt von Johann Heinrich Rolle, Halle, 1775; *Geistliche Gesänge mit Melodien zum Singen bey dem Claviere: nach Christoph Christian Sturm; für hohe Singstimme & Clavier*, Hamburg, 1780; Adam Weber dallamaival 1781-ben megzenésítve, kottával jelent meg. A zongorakíséretre, énekhangra készült feldolgozás azt mutatja, hogy ez a változat már nem szakrális térbe vagy alkalomhoz illesztett, hanem familiáris vagy polgári, társasági miliőben – kamarazenei formában – szólaltatják meg, ahol a művészi élmény nagy jelentőséget kap. Az eredetileg a fiziko-teologizmus primér törekvése szerint Erbauungsliteraturnak, építő/épületes irodalomnak született áhítatok jelentős funkcióváltáson mennek át.

A prózai áhítatok fordítását végzi el id. Kármán József. Kármán közli Sturm terjedelmes előszavát is, aki az előző kiadások bevezetőit összegezte, kiegészítette. Ez azért fontos, mivel tematikus történeti áttekintést ad, amelyben helyet kap a teológiai gondolkodás változása, aminek azonban lényege a *theologia naturalis* – *ugyan erőteljes tartalmi bővüléssel járó – és a theologia revelata egyensúlyban maradása*. Meglepő, hogy a teológiai tanítás mily széles spektrumú, amiben még az esztétikai szempont is helyet kap:

főképpen az erköltsi tudományt (Moralis) tanullya [t.i. a Theologus], és hogy azokat kedvessen elől adja, öszve-köti ezt az ollyan Tudományokkal, mellyek inkább testiek mint lelkiek. Öszve-veti a' Bibliát az Istennek munkáival, hogy nékünk az Istennek, az embernek, és a' vallásnak természetét ki-világosíthassa. Az ő leg-kedvesebb tudományai; a' természeti tudomány (Physica) és annak históriája, a' Tsillag-visgálás (Astronómia) Historia, Föld le-írása, (Geographia), világi Böltsesség (Philosophia), és kiváltt a' Lelkek esmérete (Psychologia, és a' szép gondolkodásnak, s maga ki-adásának mestersége. (Aesthetica). [...] Végezetre meg-változott a' Theologiában való íz-ézés. Hálá Istennek! az értelmes emberek, ama kedves, és mindenekről meg-fogható tudományokat elől vették, és a' vallást szeretetre méltóbbá tették. [...] vóltak azok a' nagy Emberek, a' kik a' Theológiával jól tettenek, és a' Teremtőnek munkáit öszve kötötték az ő beszédével, hogy egyik a' másikat világosítsa.⁷¹

Ezek a nagy emberek a fiziko-teologizmus kiemelkedő alkotói: Ray, Boyle, Derham, Nichol, Reaumur, Nieuwentyt, Schammerdam, Schmidt, Scheuchzer, Zorn, Lesser, Sulzer, Chemnitz, Leibnitz, Wolff, Reimarus, Bonnet, Sützmilch, Haller, Meier, Spalding, Euler. Külön kiemeli Derham erényeit, aki tudományos értekezéseinek legfőbb tanulságait prédikációk formájában adta tovább: „és az Istent a' teremtés munkáiból prédikálotta”, vagyis kegyességi műfajként vált sokak számára ismertté és befogadhatóvá. (Tizenhat nagy hatású prédikációját valóban sok nyelvre lefordították, úgy az mások számára is minta lett.)⁷² Az ünnepektől névsort tovább bővíti Sturm, olyan *imádságos könyveket sorol fel* (szerzővel, címmel), melyek ennek a folyamatnak fontos alakítói voltak, voltaképpen terjedelmes bibliográfiává válik az áttekintés. (Ennek lesz majd folytatója Segesvári Derham-kiadásának – eléggé megkésett – bibliográfiája.) Voltak olvasói jelzések: a holland fordítás a madarak visszajövetelét kifogásolta. A vízáradásról egészen új fejezet született. Szakmai tekintélyek is elmondták véleményüket a korábbi kiadásokról, és ennek függvényében alakított az újabb megjelenéseken.

⁷¹ Christoph Christian STURM, *Istennel való társalkodás, a reggeli órákon az esztendőnek minden napjaira*, ford. KÁRMÁN József, Pozsony, Fűskuti Landerer Mihály, 1784, Elöl-járó Beszéd, XIV–XV, XVIII.

⁷² A prédikációskötet: *Physico-theology, or, A demonstration of the being and attributes of God, from his works of creation: being the substance of sixteen sermons preached in St. Mary le Bow-Church, London ... in the year 1711 and 1712*, The 3rd ed., London, W. Innys, 1714.

Egy fő tzelom volt nékem, az Isten munkáinak épületesen való meg-gondolása. A tapasztalás és az újabb Könyveknek olvasása nem volt még erre elég: hanem minden Természeti Elmélkedéseimet, híres emberek kemény meg- vizsgálása alá botsátottam. Így meg- vagynak most is nálam néhai Segner Tanács Úrnak sok írásban való jegyzései, sött mérséklő (Mathematica) vonásai [...]. Elég ennek (ui. a tudományos vitának) meg- mutatására, *a hangnak és világosságnak* (ui. a fénynek, I. M.) a sebessége. Vesse csak össze valaki, az e végre Parisban és Olasz Országban tett próbákat, olvassa meg az-után, a mit Wolff, Eberhard, Schmid, Euler, Bode s. a. t. irnak [...].⁷³

Az előszóban külön terjedelmes rész foglalkozik a férgekkel, amelyek számára különösen gyönyörködtetők: „[...] nints olly sok szép, újj és szinte *a' bámulásig gyönyörködtető*, mint *a' Férgék (Infectumok)* körül. [...] *A' ki az Istennek munkáit olvasni akarja, itt kezdje el. A' mi értelmünk ennek a' kis világnak meg- szemlése által nagyíttatik*”⁷⁴ A férgek, bogarak, hernyók, lepkék alakváltásai: tojás, bábú, lepke, az embert emlékeztetik a feltámadás titkára és kiismerhetetlen szépségére:

Én úgy tartom, hogy senki nem szemlélheti *a' hernyók el- veszett étel kivánását, azoknak erőtelen tehetetlenségét, azoknak el- halványodó színét, és testeknek össze- zsugorodását, azután azoknak gyakorta való nagy rángatózását, és végre bábuvá való változását, hogy a' maga haláláról meg ne emlékezzen. De a' tél el- múlása után, a bábú, vagy- is inkább a' sír, melyben a' lepke nyugoszik, meg- rázkódik, meg- változtattya színét, és végre ki- hasad. A' lepke leg- elevenebb színekkel ki- kél abból, az ő kis szárnyai meg- száradnak, és meg- nőnek kevés minúták alatt; ott hagyja a' földnek, a' mi ötet illeti és vig- kedvvel el- repül onnan. A' kinek itt eszében nem jut a' halálból való fel- támadás, annak egyedül meg- lehet adni, azt a' siralmas szabadságot, hogy a' természeti dolgokról ne- gondolkodjon.*

⁷³ STURM, *i. m.*, III.

⁷⁴ *Uo.*, IV, VI.

⁷⁵ *Uo.*, XI–XII. A fiziko-teologizmusnak ez gyakran felbukkanó gondolata, több feldolgozását ismerjük magyar szerzők tollából is. Szőnyi Benjámint a *Gyermekek Fizikájában* – Rollin nyomán – majd kétoldalas lelkes és áhítatos leírását adja a féreg-lét szinte megdicsőítő és esztétikai csodálatba átbillenő alakváltásainak: 60–64. Széplaki T. Pál is hasonlóan ábrázolja ezt: őt is a sírból való kikelésre, a feltámadásra emlékezteti a hernyóból pillangóvá válás isteni nagyszerűsége. Az 1779-ben írott *A' Selyem Bogár* c. írása is hasonló jellegű: „A' Természet, alig tette magát valamiben tsudálatosabbá, mint a' Selyem Bogarakban. Koporsóból meg- újul. Mind ezekre nézve nem tetzhetik az illetlennek, hogy némelly derék emeberek úgy szóllottanak, hogy a' Selyem Bogár jelentő jele és példája volna a' mi Idvezítőnk születésének, életének, szenvedésének, halálának és feltámadásának.” 67/a–69/a. A 18. század halotti prédikációiban is rábukkanhatunk sokszor erre a gondolatra: mindenütt az elmúlás és természetből való megújulás, sokszor a feltámadás párhuzama szólal meg. Mindez talán nem érdektelen Csokonai *A pillangóhoz* című versének előtörténetéhez.

Imádságos könyveket is forgatott Sturm: Stark, Baumgarten, Lassenius, Gróf Henkel, Schütz, Bogáitzky, Schinmajer, Gramlich, Palm, Ennisch, Arnd János, Feddersen műveinek felhasználásával jobbította meg a magáét. Sturm bevezetője megfogalmazza az általa jónak tartott vallási és spirituális jellemzőket, amelyeknek minél inkább kellene érvényesülniük saját korában:

Oh! bár tsak a' mi minden Kathedránkól a' vallásbéli igazságok, több Historiával, Természeti tudománnyal, és az emberi szívnek bővebb esméréttel öszve köttetve, hallattatnának! [...] A' Templomban épületet kell vennünk, és arra olyan igazságok kívántatnak, mellyek nem tsak a főt világosították, hanem a' szívet is melengetik. [...] A' Természet-visgálónak, Tag-bontónak, Tsillag-visgálónak és Füvek esmérőinek kellene, mint Missionáriusoknak a' vallásról szabadon gondolkozók közzé menni.⁷⁶

A Kármán-család jó kapcsolatokat ápolt a Rádayakkal, már Ráday Pálhoz szoros kapcsolatok fűzték József apját, Kármán Andrást.⁷⁷ Ajánlása ifjabb Ráday Gedeonnak és Fáy Zsuzsanna asszonynak szól. A gróf családja már korábban olvasta ezt a művet, és szerették volna, ha készül magyar fordítása. Könyvtárunkban megvolt a könyv, amit már tíz évvel ezelőtt megmutattak a szerzőnek, biztatva, hogy fordítsa le azokat magyarrá. („De tíz Esztendőknél tovább, annak ki-adattatása után e' két rendbéli Elmékedéseknek, el-rejtetett volt ez én-előttem. Ti voltatok azok, a'kik nem tsak leg-elsőbbben nékem azt meg-mutattátok, hanem annak született nyelvünkön való fordítására unszoltak, és abban mindenképpen elő segéllettek.”) A kiadás közli az előfizetők listáját: rajta szerepel Széplaki Pál, losonci prédikátor. Az előfizetési lista alapján levonhatunk néhány következtetést. Feltűnően sok lelkész-tanár tartozik Szőnyi Benjámin szellemi, egyházkormányzati környezetéhez, hiszen Szőnyi ekkoriban a békés-bánati egyházmegye esperese. Második csoportba tartoznak a losonci és felvidéki előfizetők.⁷⁸ Könyvkötők, könyvkereskedők: Szabó István, Sárospatakon 10. Exemplárokra, Weingand és Köpf, Pesti Könyvárossok, 20. Exemplárokra, Kun

⁷⁶ STURM, *i. m.*, XIX–XX.

⁷⁷ Kármán Józsefnek van sok nyomtatott halotti orációja, *kéziratban is maradtak* azok. Apja, Kármán András (Losonc? – Losonc, 1761) Sárospatakon, Debrecenben tanult, majd utrechti, leideni, oderafrankfurti peregrináció következett. Itt találkozott Ráday Pál fiával, Gedeonnal, akivel – és az egész családdal – szívélyes kapcsolatba került, ami a későbbiekben is fennmaradt. Jól mutatja ezt az is, hogy Kármán András búcsúztatta halotti prédikációval 1733-ban Ráday Pált, majd 1747-ben özvegyét, Kajali Klárát. A losonci iskolát magas szintre fejlesztette. Vö. SCHERER Lajos, *Kármán József nagyatyja*, Új Magyar Múzeum, 1943, II, 269–274. A Ráday-család és a Kármánok kapcsolatára: GÁLOS Rezső, *Kármán József*, Bp., Művelt Nép, 1954, 141–150. Ráday Gedeon költészetében is jelen van a fiziko-teologizmus szemlélete (Brookes-párhuzamok), könyvtára is mutatja ilyen irányú érdeklődését. Vö. SZAUDER, *i. m.*, 238, 526.

⁷⁸ Dömény János, Erdélyi Sámuel, Etsedi Miklós, Füredi Sándor, Gyarmathi Ferenc, Kuthi Ádám, Letse András, Márton Sándor, Marjalaki Dániel, Molnár János, Osgyáni Pál, Simonides János; Repeczky Zsigmond, Schütz István, Széplaki Pál, Wattai Pál, Farkas János, Horváth János, Kun Ferentz.

Ferencz, losontzi Compactor 6. Exemplárokra, Lang Ádám, Fejérvári Compactor, 8. Exemplárokra, Mezey József, Miskoltzi Compactor, 16. Exemplárokra. Nyilvánvaló, hogy nagyon tudatosan megtervezett kiadásról van szó, ahol az irányzat meghatározó szellemi központjai, irányító képviselői készítették elő a megjelentetést.

Arra most nincs lehetőségünk, hogy részletesen bemutassuk a kötet minden jellemzőjét, csak vázlatosan tekintjük át a tartalomjegyzéket, és emelünk ki egy-két áhítatot.⁷⁹ A fiziko-teologizmus egyik alapgondolata, hogy a Teremtő egyesítette munkájában számunkra a gyönyörködést és a nekünk hasznot hajtó kettősséget. Ez számos esetben megszólal a kötetben: „A' Világ Teremtője, mindenütt egyesítette a' gyönyörködést a' haszonnal.” (325.) Akkor válik igazán kifejező erejűvé az áhítat, ha a benne lévő természetismereti, intellektuális tartalom erős spirituális, indulati hatást gerjeszt, és ehhez megtalálja a szerző/fordító a nyelvi eszközöket. Az egész kötetben érvényesül a theologia naturalis megszokott, egyre tágabb értelmezése, amely a természetismeret újabb és újabb eredményeit láttatja, ahol azonban mindez nem kerül ellentétbe a theologia revelata Szentírásban kijelentett igazságaival. Mindössze egyetlen fejezet foglalkozik a „Valláscsúfolók”-kal, de veszélyeiket nem látja túl fenyegetőnek. A *hang- és fénysebesség* nagyon gyakran feltűnik ebben az irodalomban, jelen esetben is találkozunk vele. Szakmai terminusok pontos felhasználásával leírja a hangsebességet, annak matematikai-fizikai kísérleti bizonyításával.⁸⁰ A fény sebessége még ennél is jobban elbűvöli, itt a természetismereti okfejtés könnyen átlép érzelmi rajongásba, a csodálat hangja elnyomja az értekező hangot, sőt az imádság hálája szólal meg.

De a' világosságnak terjedése még bámulásra méltóbb. [...] A' világosságnak tsak nyöltz minúta kell, hogy a' Naptúl egész a' Földre érkezzen: holott ellenben hat esztendeig kell annak bújdosni, míg a' hozzánk leg-közelébb való, egymáshoz való meszszeségét meg-tartó (Fixa) tsillagokról, hozzánk jöhet. A' Sirius (Eb tsillagzat) azért, a' mellyet én most az Égen látok, tulajdonképpen az, a' melly hat esztendővel ez előtt ott állott. Ha most ötöt a' Teremtő el-öltaná, vagy mellette valamelly új Tsillagot teremtene: azt a' változást én tsak majd hat esztendő múlva venném észre. A' kisebb és hihető meszszebb való tsillagoktól a' világosságnak, kétségkívül száz esztendőig kell hozzánk utazni. És ha minden Tsillagok Ádámmal együtt teremtettek vólna, hihető, némelyleket még

⁷⁹ 134: időszámítás, 180: napéjegyenlőség, 224: hajókázás haszna, 271: költözködő madarak, 291: kozmogónia, 354: üstökösökről, 379: virágok, 415: mezők, rétek, 444: égi háború, 446: északi-déli pólus, 451: a Föld golyóbissa, 464: napéjegyenlőség, 470: emberi értelem határai, 486: a természet grádicsai, 497: férgek, 498: világ alkotmánya – végtelenség, 510: okatlan állatok szépsége, 511: forró napok, 519: madarak, 525: halál után megrothadásunk 543: nagyító üveg, 548: a Föld golyóbissa, 562: valláscsúfolók, 573: a munka szerepe, 581: a szegényekről, 600: élő fákrul, 640: a szemek, 651: a világ mind okosabb léssen, 704: a Föld golyóbissa, 728: északi fény, 742: szélvész, vízáradás, 794: a hangnak és világosságnak mozgása.

⁸⁰ Villámlás és mennydörgés időtartamának mérése, a kilőtt ágyúgolyóbis torkolattüzének felvillanása és a hozzánk eljutó dörgés hangjának meghatározása alapján tudjuk biztosan a hangsebességet kiszámítani.

most sem látnánk. [...] Melly vékonyrak kell kell hát lenni a' világosság matériájának, hogy az illy hirtelen meg-rázattathatik! fel-számlálták már, hogy valamely Égő gyertyából, egy secunda alatt, két ezerszerre való ezernyi ezerszer több világosság részetskéi származnak vagy folynak ki, mint a' mennyi főveny-szemek vagynak a' föld kerekiségén. [...] Megfoghatatlan! akkor leszek én még majd nagy, ha a te Nagyságodban el-merülök. Lehet-e még valamit sebesebbet gondolni, mint a' világosságnak sűgárai? igen-is, az én imádságom meg-hasogattya a' felhőket, és bé-hat te hozzád, mint a' villámás az ő eredetében. [...] A' te haragod sebessen rohan mint a' sebes szél, de a' te irgalmaságodhoz képest Ön-tűzök módjára repül az. A' te segítséged igen hirtelen való, mint a' te Teremtésed. Akarod te, és azonnal meg-lett az. A' világosság csak ugyan Test: az én Lelkem hát a' halál után még sebesebben fog mozogni. Sebesebben mint a' Napnak világa: és mégis tégedet, meg-mérsékelhetetlen! soha örökké bé nem ér.⁸¹

Érdemes felidézni Verestói György 1735-ös prédikációját, amely párhuzamba állítható Kármán fordításával. Mindkét szerző nagy igyekezettel vonultatja fel tudományos bizonyító apparátusát. Verestóinál a végtelen tér sejtelve vált ki szorongást, a theologia naturalis eszközei ellentmondásosak számára, a fénysebesség lehetséges teológiai értelmezése feloldhatatlan konfliktust teremt, ellentmondásba kerül. Kármán esetében a theologia naturalis tudása részben növeli megismerői bizalmát, részben pedig az így feltároló istenismeret nagyszerűsége és öröme tölti el csodálattal. A *Nagyító Üvegek* arról győzik meg a szerzőt, hogy segítségükkel sokszorosára nő a belátható, megismerhető világ: vonatkozik ez a legkisebbekre éppúgy, mint a leghatalmasabbakra. „A legjobb nagyító üveg által a' sajt-féreg egész Elefánt léssen. Mindenkör apróbb teremtések! mindenkör újabb nemek fordulnak elől, egész valamely nevetlen állatotskákig, a' melly 27. ezernyi ezerszer kisebb, mint a' sajt féreg. [...] A' Mikroskopium segítése által mi a' Teremtést ezerszer népesebbnek talállyuk, és az Isten leg-kisebb munkáinak betse az által nagyon nevededik. Az emberi mesterséges munkák el-vesztik betseket a' nagyító üveg által.” A theologia naturalis eredményei által még jobban hozzáférkőzhetünk Isten teremtéséhez, de azt igazán soha meg nem érthetjük és el nem érhetjük, bár ez a vágy bennünket – örömet gerjesztve, de kétségbe is esve – állandóan feszít. „El-bámulok! De ki-tanúltam-é már az Istent? Nem a' nagyító üveg nem ér tovább. Ha olyan Mikroskopiumaink vólnának, a' mellyek ezernyi ezer inkább nagyítanak, mint a' mostaniak, Leevenhöké, Lieberkühné, vagy Ledermülleré: ismét új világ támadna minékünk. Szegény halandó! el-mondhatod-é te: Itt meg kellett állapodni a' Teremtőnek? a' hol te szédelegsz, ott még csak fele úttya van az Elefánttól fogva a leg-kisebb féregig.”⁸²

⁸¹ STURM, *i. m.*, 794–796.

⁸² *Uo.*, 544–545.

A társadalmi létre vonatkozó megállapításokkal, véleménnyel is találkozunk az áhítatok között. Van, ahol *a szegénységgel való együttérzésre és segítségnyújtásra ösztönöz mindenkit*, különösen a gazdagokat serkenti erre. A világ egy isteni terv szerint változik, az emberi társadalom mind tökéletesebbé válik. Ennek a perfekcionista gondolatnak szerves része a természetismerettel megszerezhető gyarapodó tudás, a tudományok nagyszerű sokasága, amely az emberi világot is tökéletesíti. Így válik a theologia naturalis megszerzése, megértése társadalomjobbító erejűvé.

A' világmind okosabb lészen: Szép rendelése az Istennek, hogy *tsak gráditsonként világosítatik meg e' Világ!* külömben ő Felségének egy tsudát a' más után kellett volna tselekedni, és az ő hozzá illetlen, ha másképpen a' Természet által, mint a' maga ki-szabott Törvényne által, maga tzéllját elérheti. Sok esméretek és találmányok a' régibb időkben nem voltak hasznosak. A' Füvek esmérete, Értz-választó Mesterség, és Tag-bontás el-lehettek sok esméretek nélkül [...]. Szinte úgy nem vólt szükség az olly ki-tanultt Gazdasági Mesterségekre, mikor még a' tartományok olly népesek nem vóltak, annit meg nem emésztettek, fel nem tzifrálkodtak, el nem tékozlottak. Főképpen pedig szépíti az Isten a' mi itt való lakásunkat, ezzel a' mi esméretünknek lassanként való nevedésével. Mindenkor valami újság! Ez tart figyelmetességben bennünket és fel-gyúlaszttya a' mi szorgalmatosságunkat. [...] És hogy mi el ne aludjunk, hanem a' Teremtőt mind szüntelen közelebből meg-esmérni tanullyuk, nem múlik el tíz esztendő, hogy a' mi vallásbéli esmeretünk újabb világosságot ne venne, a' világi Böltsesség, Természeti Tudomány, Históriák, Nyelvek tanulása, utazások le-írásai s' a't. által.⁸³

Hálát ad Istennek, hogy „emberkoribb idejében él e' világnak”, nem pedig korábban, ama „gyermekibb” korszakban. Az emberben együtt lévő makro- és mikrovilág rejtélye és nagyszerűsége Kármánt is foglalkoztatja, éppúgy, ahogyan azt láthattuk korábban Verestóinál vagy Szathmári Paksi Pálnál:

Én közöttem és a tsillagok között, látható és láthatatlan teremtés él, és ha a' földet lábom alatt fel-szakasztanám, új Világ vólna alattam. És hol vagyon vége a' Teremtésnek? Minden én tagom, még az én vérem is, egy kis népes világ. Egy szúrás, mellyet az én bőröm érez, úgy hogy meg láthatom, honnan származik az, sokszor egy olly teremtésnek táplálására, vagy születésére szolgál, mellynek tsodálatos minéműségét tsak meg-ditsőültt szemek láthattják által.⁸⁴

⁸³ *Uo.*, 651–653.

⁸⁴ *Uo.*, 498.

Az áhítatok vagy verses értelmezéssel kezdődnek, vagy fejeződnek be, egy sikerültebet mutatunk be.⁸⁵

Te a' Napot és Tsillagokat,
Meszsze mi felettünk,
Fel-függeszted mint lámpásokat,
Hogy fénylenek nekünk.
Ott függenek semmin.

Igen érdekes gondolat a halál utáni lét értelmezése, a test sorsa, ahol annak alkotóelemei a természet részeivé válnak, *romlandó testünk belép egy nagy és örök körforgásba*, de mindez gyönyörködtetően és megilletődötten történik, tropológija is melioratív, megszépítő jellegű. Ez a nagyarányú látomás a test más és más alakban való örök megújulását, boldog átváltozását láttatja, amiben még *a test feltámadásának biztos teológiai reménye és távlata is elhalványul*, legalábbis többértelművé válik, anélkül azonban, hogy azt tagadná:

Az én Testem a' halálban igen nevezetes játékot kezd el. Sok új teremtéseknek matériája leszen az, a' mellyeknek létele az én halálomtól függött. És ekképpen által adom én az embereknek, oktalan állatoknak, és jövendő plántáknak, a' nekem már haszontalan és terhemre való köpönyegemet: ők majd tudják annak hasznát venni. Az én holttestemnek egy, és talán leg-nagyobb része, el-repül a' Levegő Égben, és talán jövendőben valamelly kedves Májusi vagy Pünköszt havi essőben le-tsepeg. *A' Nártzis meg-frissül, a' Szekfű meg-szépül, a Baratzk meg-édesül az én részeimtüül, és az én testem él általváltozott szépségekben.* [...] A' halál ajtó az életre. Tsudálatos! és minden tsudákban szeretettel gazdag Atya! a'hol te rontani láttatol, ott építesz. A' leg-alább való épületre való matériákat meg-tisztítod, meg-szépítéd te, és azokból distóségednek Templomot építesz, az én nyomorúlt holt testem is által mégyen a' te teremtő kezeden, és még ezer ábrázatokra *változtatik*, a' mi nekem abból jövendő állapotomban, *vagy a fel-támadásban* szükséges leszen, a' te mindentudóságod elől hozza azt ismét, ezekből a' sokféle formákból.⁸⁶

Zavarba ejtő a theologia naturalis és revelata szempontjainak, nézőpontjainak keveredése, változtatása az idézetben, ami részben feszültséget teremt, a hagyományos igazságokat lebegteti, bár lényegi azonosságuk – a kísértő többértelműség ellenére is – megkérdőjelezhetetlen.

⁸⁵ Indokolt lenne a német forrás és a magyar fordítás szövegösszehasonlítása, erre azonban most nem volt lehetőség.

⁸⁶ *Uo.*, 525–527.

A Sturm–Tiede–Kármán–kötet egy hosszú, több évtizedes folyamat összegzője. A 18. századi hazai szellemi életben felbukkanó fiziko-teologizmus sokféle alakváltozata jelent meg előttünk, sokszor latinul értelmezve és megfogalmazva a külföldi mintákat, olykor magyarul vállalkoztak hazai közvetítésére. Az 1784-ben magyarul kiadott kötet igen népszerű lehetett saját korában, de még feltétlenül szükséges saját – német és magyar nyelvű – forrásaihoz való viszonyának további vizsgálata.

* * *

Számos esetben csak részben vontuk le azokat a következtetéseket, amelyek a bemutatott forrásanyagból levonhatók, meghagytuk mindennek a kontextualizált értelmezését a későbbi kutatás számára. Annyit mindenesetre ki lehet jelteni, hogy a fiziko-teologizmus hazai recepciója – a korábbi állásponthoz viszonyítva – meglepően gyorsan és sokoldalúan követi a nyugat-európai mintákat, ekkoriban még főleg a latin nyelvű források jelennek meg, már a 18. század második évtizedében, először a teológiai tudományok körében, majd a kegyességi műfajokban. A forrásanyag jelentős része kéziratokban, könyv- és könyvtártörténeti adatokban férhető hozzá, ami még messze nem tekinthető feldolgozottak, további szellemi központok, esetleg alkotói csoportok – például az erdélyi tudományos gyűjtemények, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, a Bruckenthal Múzeum – várnak kitartó kutatásra: magyar, német, latin nyelvű forrásanyaguk nélkül aligha lehetnek érvényes megállapításaink.

Az isteni kinyilatkoztatás két területének folyamatosan hangoztatott egyensúlya alkotja ennek a szisztémának az alapját: az experimentális tudományokkal rohamosan bővülő theologia naturalis és a theologia revelata. A theologia naturalis kiterjedésének, fogalmi, megismerő rendszereinek erőteljes változását hozza a 18. század, amit még az istenismeret (cognitio Dei) meghatározó eszközének tekintenek.⁸⁷ A természetismeret új értelmezői és leírói technikákat képez, majd fokozatosan nyelvet teremt hozzá, illetve alakít át a kegyességi gyakorlatból (például Verestói Györgynél, Szőnyi Benjáminnál, Pálóczi Horváth Györgynél, magyar nyelvű halotti prédikációkban), ami az intellektuális erőfeszítés mellett felszabadítja, bátorítja a mindezek nyomán átélhető, természetire irányuló csodálatot és rajongást, inspirálja a reflektált és személyesen átélhető művészi kifejezés formáinak keresését, újak teremtését. Egyre

⁸⁷ Ezt a fordulatot jól mutatja a Sárospataki Református Kollégiumban a disputációk tematikájának alakulása. Ránk maradt mintegy ötven nyilvános disputációnak a kivonata, az összefoglaló téziskönyv ugyanitt a Nagykönyvtárban: Kt. 1134, *Liber Thesibus ... Professorum pro Examinibus Anniversariis exhibitis in perpetua memoria conservandis comparatus Anno 1781. die 2. Julii*. Az 1780-as, 1790-es évekből származó disputációknak mintegy a fele valamilyen módon érintkezik a fiziko-teologizmussal. Ez a magas szám azt bizonyítja, hogy még mindig kitüntetett figyelem irányult rá. Legtöbbször Szentgyörgyi István tanítványai közül választották ezt a témakört az 1780-as években. Korszerű tudással rendelkeznek, jól ismerik a nemzetközi szakirodalmat, de sokaknál felbukkan az aggodalom is: Már olyan nagy a Theologia Naturalis tekintélye, hogy nem állhat helyette az isteni kinyilatkoztatás, ami annak ellentéte. („Auctoritas Theologiae Naturalis tanta est, ut non possit pro divinitus revelato haberi, quod ei contrarium est.”)

szélesebb vertikumát teremti meg a fiziko-teologizmusból kibomló kifejezésformák és ábrázolások lehetőségének, az értekező, kegyességi szándék a szuverén irodalmi formák irányába alakul költői formákat és szépprózai változatokat – sőt zenei műfajokat! – keresve. (Ebben fontos német és latin nyelvű minták segítettek a magyar szerzőket, például Kármán József Sturm, Tiede fordítását.) A theologia naturalis és revelata egyensúlyi helyzete a század harmadik harmadában lényegesen változik, a fiziko-teologizmus az erősödő hitvédelem álláspontja szerint gyakran válik a vallástalanság veszedelmes eszközévé. Ennek ad hangot Szőnyi Benjámín verses ajánlása Segesvári István 1793-as Derham-fordításához, amely már az „atheusok” eszközének is látja az irányzatot, noha korábban maga annak feltétlen hirdetője volt.

IMRE MIHÁLY
 professor emeritus
 Debreceni Egyetem
 imre.mihaly@arts.unideb.hu

Hungarian Sources of the Literature of Physico-theology

Abstract: Our aim is to reimagine the Hungarian reception of physico-theology, demonstrating its significance in terms of the history of science and cultural science, and to present, with attention to other European sources and parallels, the cultural and literary process that leads us to the beginnings of the oeuvre of Mihály Fazekas and to the works of his contemporaries. We seek to obtain a deeper knowledge of the Hungarian and international sources of physico-theology in terms of the science of history in a Protestant environment in the 18th century, as well as of the first appearance of physico-theology in school education, scientific training and schools. In this endeavour, without attempting to be exhaustive, we have extended the sources to works of piety literature and liturgical literature. The scientific collections, manuscripts and printed materials of the Reformed College of Debrecen and the Reformed College of Sárospatak have been the subjects of this research, although western European sources have been used in the research as well. The principles of physico-theology were first widely introduced in Hungarian language in the works of Benjámín Szőnyi, followed by many of his contemporaries later on in the second half of the 18th century.

Keywords: physico-theology, theologia naturalis, theologia revelata

DOI: 10.37415/studia/2020/3-4/227-274.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

